

O'zbekstan Respublikasi Xalq ta'lim va'zirligi

A'jiniyaz atindag'1 No'kis Ma'mleketlik pedagogikalik instituti

PEDAGOGIKA FAKULTETI

«Su'wretlew o'neri ha'm injenerlik grafikasi» ta'lim bag'dari
IV- kurs talabasi Shrazatdinov Raximnin' «Baslawish klasslarda
xalq awiz eki do'retpelerinen paydalanıw arqalı tematikalıq
kompozitsiya orınlaw usılları » temasındag'1

BAKALAVR PİTKERİW QA'NIYGELİK JUMISI

Talaba :

R. Shrazatdinov

İlimiy basshısı:

dots.J.Darmenov

Qorg'awg'a usınıs etilsin :

«Su'wretlew o'neri ha'm injenerlik grafikasi»

kafedrası baslıg'1, dots. _____ J.Darmenov

« _____ » _____ 2015-jıl

No'kis-2015 jıl

MAZMUNI

Kirisiw.....	3
I.Su’wretlew o’neri iskusstvosında kompozitsiyanın’ tutqan ornı	
I.1. Kompozitsiya ha’ m onın’ rawajlanıw tariyxı	14
I.2.Su’wretlew o’nerinde kompozitsiyanın’ tutqan ornı	21
I.3 Su’wretlew o’nerinde kompozitsiya ornılawda ren’lerdin’ a’hmiyeti.....	24
II. Baslawısh klass oqıwshılarına su’wret sabaqlarında xalıq awız eki do’retpelerinen paydalanıw arqalı tematikalıq kompozitsiya du’ziw usılların u’yretiw jolları.	
II.1 Baslawısh klass oqıwshılarının’ psixologo-pedagogikalıq ha’ m jas o’zgeshelikleri	28
II.2. Baslawısh klass oqıwshıların qorshag`an ortalıqtı qabıl etiwge u’yretiwdin’ spetsifikalıq o’zgeshelikleri	32
II.3. Baslawısh klass oqıwshılarına ren’li su’wret kompozitsiyanın u’yretiw usılları	35
II.4. Su’wret sabag`ında 3- klass oqıwshılarına «Ashko’z bay» ertegi boyınsha tematikalıq kompozitsiya ornılawdı u’yretiw usılları.....	44
Juwmaqlaw.....	48
Paydalanılğ`an a’debiyatlar:.....	53
Su’wretler (reproduksiyalar)	55

Kompozitsiya–uzamlı sho`lkemlestirilgen organizm, onun` ha'mme bo'lekleri bekkem baylanista ha'm o'z-ara baylanisliqta. Bul baylanis ha'm o'z-ara baylanisliq qa'siyeti xudojniktin` ideyaliq oy-pikiri menen belgilenedi. Pikir a'hmiyetine iye bolg'an konstruktiv ideya kompozitsiyamun` a'meliy tiyqan n beredi.

YU.A Kibrik

KIRISIW:

Mashqalanın' aktualıg`ıg`ı:

Biyg`a`rez ma'mleketimiz o`zinin' rauajlanıw jolının' da'slepki basqıshlarında-aq ekonomikalıq, sotsiallıq ha'm ruwxıy ta'replerinin' gumanistlik ha'm demokratiyalıq mazmunda bolıwına ayırıqsha dıqqat awdardı.

Haqıyqatında da, qa'legen ja'miyette o`zıq oyılı, aqılı ka'mil insanlardı jetilistiriwge itibardı ku'sheytpay turıp keleshekke isenim oyatıw qıyın.

Bunı tu'singen ma'mleketimiz zıyalıları «Bilimlendiriw haqqında»-g`ı nızamdı ha'm «Kadrlar tayarlaudın' milliy da'stu`rin» qabılladı. Sebebi gumanistlik, demokratiyalıq printsiplerge tiykarlanıp islep shıg`ılg`an bul hu'jjetler ma'mleketimizdin' bilimlendiriw salasındag`ı jumıslarının' alg`a ilgerilew jobasın belgilep beredi. Hujjetlerdin' a'hmiyetliliği sonda, bul hu'jjetler bilimlendiriw sisteması aldına erkin puqaralıq ja'miyettin' ha'r ta'repleme sawatlı,erkin jetilisen azamatın ta'rbiyalaw wazıypasın qoydı. Sonlıqtan da jurat basshımız I.A.Karimov «Basqasha aytqanda, biz o`z ku'shi menen imkaniyatlarına su'yenetug`ın, a'tirapındag`ı waqıya ha'm qubılıslarg`a o`z betinshe mu'nasibetler menen jantasa alatug`ın, sonın' menen birge o`zinin' jeke ma'plerin ma'mleket xalıq ma'pleri menen uyg`ın halda ko`retug`ın erkin, ha'r ta'repleme jetik insanlardı ta'rbiyalawımız kerek»-dep ayırıqsha atap o'tti.

Xalıq bilimlendiriw sistemasının' tiyqarg`ı buwınlarının' birinen esaplanatug`ın ulıwma orta biliimlendiriw mektepleri oqıwshıların ha'r ta'repleme

fizikalik jaqtan salamat ha'm sap deneli etip rawajlandırıw menen birge olardı mektepte tabıslı oqıwg`a, keleshek o'mir jolına isenimli qa'demler basa alatug`ın etip ta'rbiyalaw a'hmiyetli wazıypalardan biri bolıp esaplanadı.

Bul pikirler, pedagogika teoriyası, ilim-bilim barısı, jo'nelis bag`darı menen tu'sindiriletug`ın bolsa, onın' bas maqseti g`arezsiz, erkin pikirge iye ha'r ta'repleme rawajlang`an shaxstı ta'rbiyalap shıg`arıwg`a qaratılğ`an. Balanı bilimli, a'depi azamat etip ta'rbiyalaw erteden ata-babalarımızdın' birden-bir a'rmanı bolıp kelgen. Xalqımız perzent ta'rbiyasında alım-ulamalarımızdın', shayır ha'm jazıwshılarımız, pedagog ta'rbiyashılarımızdın' ta'jiriybelerinen utımlı paydalanıp kelgen. Pedagogikanın' a'meliy mashqalalarına jantasıw arkalı balanın' ruwxıyatında go'zzal a'depilik pazıyletlerin qa'liplestiriw en' baslı ma'sele bolıp tabıladı. Ta'rbiyanın' baslı maqsetlerinin' biri, keleshekte ha'r bir shaxstı «men degen shet elli ka'siplesleri menen ba'sekige tu'se alatug`ın» o'z ka'sibinin' mamanı etip jetilistiriw ushın olarda bay milliy qadiryatlarımız ha'm u'rp-a'det, da'stu'rlerimiz ha'm o'nermentshiligimiz tarawların qayta tiklew, rawajlandırıw, erkin do'retiwshilik miynet tu'rlerin a'meliyatta qollana biliw ko'nlikpelerin qa'liplestiriwden ibarat. Do'retiwshilik miynettin' a'hmiyeti ha'm bunday miynet adamlarının' og`ada za'ru'rliğı haqqında Prezidentimiz I.A.Karimov «Watanımızg`a ha'r ta'repleme rawajlang`an, do'retiwshilik jaqtan pikirleytug`ın, erkin pikirlep jumıs alıp baratug`ın adamlar kerek boladı, tek do'retiwshi adamlar g`ana xalqımızdın' ullı keleshegin jaratıwı mu'mkin»-degen edi.

Tan'lag`an mashqalamızdın' aktualıg`ı usı joqarıda ayılğ`anlar menen ha'm balanının' go'zzallıqtı su'yiwi, shayırlar tili menen aytqanda, «go'zzallıq shaydası» bolıwı, onda bahalaw uqıplılıg`ı, talg`amın, belsendi do'retiwshilik miynet ete alıw qa'biletin qa'liplestiretug`ın, balanı ha'r ta'repleme ta'rbiyalı rawajlanıwg`a, ta'biyat penen sırlasıp, iskusstvo do'retpelerin qabıllap, miynetke ham ko'rkem do'retiwshilikke qatnasıw arqalı baqıtqa eristiriwshi, go'zzallıq nızamı boyınsha jasawg`a ta'rbiyalaytug`ın ta'rbiya tu'rinin' biri, estetikalıq ta'rbiya tsikline kiretug`ın su'wretlew o'neri ekenligi menen baylanıslı.

Mashqalarning izertlenish da'rajasi. O'z o'zgesheligine, ha'm o'z aldina ta'rbiyaning ayriqsha turida bola o'tirib su'wretlew o'neri ta'rbiyaning a'dep-ikramliq, miynet ha'm ruwxiy t.b. turleri menen baylanishli rawajlanib ha'm izertlenib kelindi. Sebebi atilgan ta'rbiya turlerinin ba'rinde go'zzalliqqa umtilish, ulliligi ta'n alish, ko'riksizlik ha'm pasleshlikten qutulish ma'seleleri bul ta'rbiya turlerinin bas maqsetlerinin biri.

Saniyatqa, soning ishinde su'wretlew o'nerine de daslepki ko'z-qaraslar, ideyalar, ta'limatlar filosofiya pa'ninin quramida payda boladi ha'm rawajlanib keledi. Filosofiyaliq ta'limatlar bolsa estetikaliq ta'rbiyaga bolgan ko'z-qaraslarning ana, yaki mina bag'darda rawajlanib barishina o'z ta'sirin o'tkerib keldi.

Estetikaliq ideyalar a'yyemgi shig'is ma'mleketlerinde payda boldi. Bul ma'mleketler xalqlaridan qalg'an ruwxiy-ma'deniy miyraslar, misali Urxan enesey jazivalari, Xorezm alipbesi, qimmat bahali marjanlardan islengen ko'rkem-o'ner shig'armalari, arxitekturaliq estelikler, bul territoriyadagi ma'mleketlerde ko'rkem ma'deniyat joqari da'rajede rawajlang'an bolganligin ko'rsatedi.

Egipette Faroen Tutanhamon maqbarasidan tabilgan osori sandiq estelikleri, A'mirwda'rya g'a'ziynesi, Daro I su'lderi saling'an altin idis, skifler altin buyimlari, Bobil minari, a'yyemgi Xorezm ko'rkem ma'deniyati qaldirlari saraylari, meshitlarning diwallariga saling'an su'wretlew o'neri shig'armalari bularning aniq dalilidir.

Estetikaliq ta'rbiyaga degen ko'z-qaraslar bizning watanimizda da ening a'yyemgi zamanlarda aq payda bolgan. Zaradushtradagi estetikaliq ko'z-qaraslar Axura Mazdag'a xizmet qilishni qudaylar ha'm olarning orinlaytug'in waziyplari arqali sa'wlelengen quyash ha'm jaqtaliq qudayi Mitra aspani a'lemdi gezip ju'rip, zulimlik (javizlik-jamanlik) qudayi Axriman menen gu'resiwshi batir, bahadir jigit sipatida su'wretlense, abadanshiliq ha'm toqshiliq qudayi Anaxit nazik lipaslar kiygen go'zzal hayal ko'rinisida payda boladi.

Ma'mleketimiz gerbinde o'z sa'wleleniwini tapqan a'psanalıq Qumay qus – baxıt, qudiret ha'm ma'mleket nıshanı. Onın' bası, denesi ha'm qanatları altın, gu'misten bolg'an go'zzal qus bolıp, kimgе saya salsa, sog'an baxıt qusı qonadı. A'yyemgi shıg`ısta go'zzallıq - jaqsılıq, joqarı da'rejedegi a'dep-ikramlıq pazıyletler menen baylanısta tu'sinilgen. A'yyemgi shıg`ıs ma'mleketleri erisken jetilisenlikler tiykarında evropa ma'mleketleri ko'rkem ma'deniyatı qa'liplesti, payda boldı. A'yyemgi Gretsiya oyshılları shıg`ıs ko'rkem ma'deniyatı miyraslarına su'yengen halda estetikalıq ideyalar ha'm ko'z-qaraslar islep shıqtı. Olardıń filosofiyalıq–estetikalıq ko'z-qaras pikirleri son'g`ılıg`ında ilimnin' rawajlanıwına u'les qostı.

Insannın' du'n`yag`a dıqqat-itibarının' ku'sheyiwi, go'zzalıqtı, seziwi, la'zzet alıwı oyanıw da'wirinin' jan'a ma'deniy paradigmasının' (grekshe *paradigma* bizin'she *misal, u'lgı*) payda bolıwı ushın tiykar boldı.

Bul da'wir estetikalıq ta'rbiyasının' a'hmiyetli o'zgesheligi–onın' adamgershilik ruhtag`ı niyetler menen suwg`arılğ`anlıg`ı ha'm ko'rkem o'ner menen baylanısta bolg`anlıg`ı bolıp tabıladı.

Oyanıw da'wiri oyshılları Djotto, Mazachcho, L. Al`berti, Leonardo da Vinchi, Rafael` Sant, Mikelandjelo, E. Delakrua, P. Rubens, Servantes, A. Dyurer estetikalıq sana ha'm su'wretlew o'neri rawajlanıwına u'lken u'les qostı. Olar o'zlerinin' ullı ko'rkem shıg`armaların do'retip adamzatqa miyras etip qaldırdı. Ullı xudojnik Leonardo da Vinchi iskusstvonın' insan o'mirindegi a'hmiyetin qa'dirledi. Leonardo da Vinchi ha'm Al`berti o'z maqalalarında ha'm ko'rkem shıg`armalarında statik (ha'reketsiz) ha'm dinamikag`a (ha'reket) ayrıqsha itibar berdi.

IX–XII a'sirlerde Orta Aziyada Muwsa Xorezmiy , A'l Farabiy, Beruniy, Ibn Sino usag`an ullı oyshıl alımlar, iskusstvo u'yreniwshiler, filosoflar jasap, o'zlerinin' o'lmes do'retpelerin jarattı. Olar ta'biyat, filosofiya, siyasiy-ja'miyetlik, a'dep-ikramlıq ma'seleleri menen bir qatarda til, qosıqshılıq, so'ylew ma'deniyatı, muzıka, su'wretlew o'neri teoriyasına da tiyisli shıg`armalar jazdı.

Farabiy o'zining «Baxitqa erisish haqqida» miynetinde «Adam aqil-hushi arqali haqiqiy insang`a aylanadi, bilim insang`a baxit ha'm shadliq keltiredi, insan biliw arqali go'zzalliq ha'm ka'millikke erisedi» – dep ko'rsetedi. Orta Aziya Oyanish da'wiri oyshillari estetikaliq sana sezim ha'm ta'rbiya ma'selesinde Alla tala go'zzallig`in ullilap «Alla o'zi go'zzal ha'm ol go'zzalliqni jaqsi ko'redi» printsipline tayang`an. Olar Alla go'zzallig`in ullilap, diniy ilimler shegarasinda gumanistik ta'lim jaratti, diniy isenimni aqil-hush ku'shi, insan erk erkinligi ideyasi menen baylanishi tu'sindirdi.

XIV - asirge kelip ha'zirde shig`armalari Parij milliy kitaphanasinda saqlanip atirg`an Rashid ad Din ha'm atidun`yag`a belgili su'wretlew o'nerinin' ulli wa'kili miniatyura sa'niyatinin' tiykarin saliwshi Kamaladdin Begzad jasap xam do'retiwshilik miynet etti.

Qarakalpaq xalqi – en' a'yyemgi xalqlardin' biri, Orta Aziyanin' bay ma'deniy miraslarin do'retiwshilerdin' biri. Qaraqalpaqstanin' belgili arxiologlari B.N.Yagodin, M. Ma'mbetmuratov, E. Biyjanov, N. Yusupov, G. Xojaniyazov, M. To'rebekov, M. Qidirniyazov ha'm basqalardin' ko'p ku'sh saliwlarina'tiyjesinde Araldin' qubla jag`alawinin' turg`inlarinin', o'zine tan bolg`an ma'dniyatni bizlerge ma'lim boldi.

Biraq bir na'rse aytiwg`a turarliq, yag`niy estetikaliq – su'wretlew o'neri ilimiy ko'z qaralaridan Qaraqalpaqstandag`i a'yyemgilik elege shekem izertlenbegen. Sonliqtan ju'da' erte da'wirde Qaraqalpaqstanda ko'rkemlik ta'rbiyanin' rawajlanishi haqqinda gap etkenimizde iskusstvonin' rawajlanish nizamliqlarinin' konkret ko'rinislerin tu'siniw ushin, na'ma'lim xudojniklerdin' haqiqatliqqa ko'z qarasin aniqlaw menen g`ana shekleniwimizge tuwra keledi. Bul estetikler xalqin' turmısında a'yyemgi iskusstvonin' rolin belgili da'rjede aship beredi, estetikaliq kanonlardin' ha'm printsiplerdin' haqiqatliqni ko'rkemlik jaqtan o'zlestirish protsessindeki estetikaliq ko'z qaralaridin' qaliplesish ha'm rawajlanish basqishlarinin' ashilwlarına ja'rdem etedi¹.

¹ Jan'abaeva G. Estetika ma'seleleri. N «Bilim» 1993 43-bet

Qubla Aral jag`alawın ma`kan etiwshilerdin` estetikalıq sezimleri, estetikalıq talg`amlarının` ko`rinisleri haqqında ha`r qıylı miynet qurallarına, ıdıslarg`a salıng`an nag`ıslar mag`lıwmat beredi. Jambas – 4 ba`ndirgisi Aral jag`alawındag`ı en` a`yyemgi estelik bolıp tabıladı. (b.e.sh.IV a`sir)².

Ba`ndirgidegi keramikanı xarakterleytug`ın a`hmiyetli belgilerdin` biri ıdıslardın` diywalların qızıl ha`m sarı boyaw menen boyaw usılı bolıp tabıladı. Bulardın` ha`mmesi go`zzallıq tarawına jatatug`ını so`zsiz. Qoy qırılğ`an qala (b.e.sh. a`-mın` jıllıq) nı qazıw waqtında tabılğ`an terrakot statuetskalar da haqıyqatlıqtı estetikalıq o`zlestriwden da`lalat beredi. en` eski estelik hayaldın` bası, shaması ol o`nimdarlılıq qudayı ana quday – Anaxitanın` bası bolsa kerek. Qolında ju`zim solqımı menen pıshaq uslag`an er adamnın` jalan`ash gewdesi Dioniske jaqın ta`n`irdin` simvolı bolsa kerek. Ha`tteki bul denesheler arxiologlardın` shamalawı boyınsha ma`deniy a`hmiyetke iye ha`m ma`deniy da`stu`rler menen baylanıslı bolg`an, olar iskusstvonnın` o`sip ketken da`rejesin an`latadı. Bul da`wirde terrakot ushın xarakterli na`rse, betlerdin`, tu`rlerdin`, jıyırıqlardın` islep shıg`ılğ`anı ko`rkemlew usılların tiplestiriwshi a`jayıp plastika bolg`an. Xudojnik Dionisti su`wretlewde sheber barel`eftin` o`zgeshelikleri menen printsiplerin ju`da` jaqsı sezgen. Onın` artqı jag`ı tegis jiyegine qaray qırlanıp jumırlang`an, jiyekleri bir pishindi payda etkendey, organikalıq tu`rde on` ta`repinin` plastikasına o`tip ketedi³.

Usınday jollar menen su`wretlew o`nerine ko`z-qaraslar a`sirler boyı haqıyqatlıqtag`ı estetikalıq, go`zzallıq, talg`am, ideal ha`m estetikanın` tiykarg`ı ha`m bas kategoriyası bolg`an go`zzallıq tu`siniginin` mazmunın ken` ashıp tu`sindiriw arqalı onın` basqa kategoriyalarının` mazmunın ashıp berdi.

O`zbekstanda XX–a`sirdin` ekinshi yarımınan baslap, estetikalıq tsikl`degi oqıw pa`nleri qatarında su`wretlew o`neri sabaqlarında estetikalıq ta`rbiyanı iske asırıw jolları ma`selesinde bir qansha ilimiy-izertlew jumısları alıp barıldı.

² Qaraqalpaqstan ASSR tariyxının` ocherkleri, T 1964, 1-t., 13-bet

³ Jan`abaeva G. Estetika ma`seleleri N «Bilim» 1993 44-45-bet

Atap aytqanda P. K. Suzdalovtin' «Jivopisti tu'siniwdin' tiykarları» 1964., A. K. Chekalov «A'meliy qol o'nerin balalarg'a u'yretiw tiykarları», B. Oripovtin' «Tasviriyy san'at darslarin samaradorligini oshirish omillari» 1978., N. V. Odnorovtin' «Su'wretlew o'nerin balalarg'a u'yretiw» 1983., N. Oydinovtin' «Rassom-wqituvchilar tayyorlash muommolari» 1978., M. Nabievtin' «Rangshunoslik» 1995., t.b. ilimiy jumislari jariq ko'rdi. Bunday oqıwlıqlar ha'm ilimiy jumislar dizimin dawamlay beriw mu'mkin. Mektep su'wret sabaqlarında, ko'rkem ta'rbiya tu'rlerin alıp barıwıg'a bag'ishlang'an ilimiy kitaplar, maqalalar, ha'tte kandidatlıq ha'm doktorlıq dissertatsiyalar jaqlanıp shıg'ıldı.

Qaraqalpaqstanda XX–a'sirden baslap ko'rkem ta'rbiya mashqalasın u'yreniw, qaraqalpaq fol'klorın u'yreniw mashqalası ishinde baslandı. Maqtanışımızg'a aylang'an fol'klorımızdı ha'm xalqımızdın' ko'rkem-o'nerin u'yreniwdi en' da'slep baslag'an S. P. Tolstoydın', V. M. Jirmunskiydin', T. A. Jdankonın', L. M. Klimovich, I. V. Savitskiy, h.t.b ilimiy miynetlerinin' ornı og`ada u'lken boldı.

Ha'zirgi ku'nde su'wretlew-o'nerinin' aktual mashqalaları alımlarımız akademikler J. Bazarbaev, J. Izentaev prof, dotsentler T. Urazimova, M. Primjarov, J. Da'rmenov, Sh. Qallıqlıshev jas alımlar H. Alyaminov G'. Ma'mbetqadirov, J. Abatov, B. esbog`anova, t.b ta'repinen u'yrenilip, ta'rbiya jumislarında paydalanılıp atr.

Degen menen bul mashqala og`ada ken' ha'm mashaqatlı ma'sele bolıp elede teren'irek u'yreniwdi talap etedi. Sol sebepli ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde, sonday aq baslawısh klasslarda oqıtılatug`ın sabaqlardıń ba'rinde, estetikalıq ta'rbiya beriwde (jivopis`. portret, skul`ptura, arxitektura, nat`yurmort t.b. qollanıw arqalı) su'wretlew o'neri sabaqlarının' mu'mkinshiligi ken' ha'm bul za'ru'r is ekenin esapqa alıp qa'nigelik pitkeriw jumısımızdı « Baslawısh klasslarda su'wret sabag`ında xalıq awız eki doretpelelerinden paydalanıw arqalı tematikalıq kompozitsiya orınlaw usılları » degen taqırıpta tan'ladıq.

Izertlewdin' maqseti ha'm gipotezası to'mendegi wazıypalardı belgiledi:

– su'wretlew o'nerinin' estetikalıq ta'rbiya diziminde tutqan ornın ashıw;

- ta’rbiyada su’wretlew o’nerinin’ shaxs qa’liplesiwindegi a’hmiiyetin ashıw;
- baslawısh klasslarda su’wret sabag`ın oqıtıw barısında qo’rkem-estetikalıq komozitsiya orınlaw usılların ko’rsetiw;
- klasstan tıs jumıslarda su’wretlew o’neri ta’rbiyasın alıp barıw za’ru’rlik ekenine dıqqat awdarıw;
- su’wretlew o’neri sabaqların, basqa estetikalıq tsikldag`ı, a’sirese a’debiyat, muzıka ha’m miynet sabaqları menen baylanıslı alıp barıwdın’ a’hmiiyetin ashıw.

Jumısımızdın’ ilimiy jan’alığ`ı da’rejesi ha’m a’meliy a’hmiiyeti:

- qaralpaq milliy mekteplerinin’ baslawısh klasslarında xalıq awız eki do’retelerinen paydalanıw arqalı komozitsiya orınlaw usılların ilimiy-a’meliy bag`darda u’yreniw birinshi ret orınlanıp atır;

- bolajaq jas oqıtıwshı qa’nigelerge, sonday-aq basqa da ta’rbiya isi menen shug`ıllanıwshılarg`a estetikalıq ta’rbiya tu’ri su’wretlew o’nerinin’ za’ru’rli ta’rbiya ekenin tu’sindiriw; qa’legen pa’n oqıtıwshısının’ ka’siplik ustaxanasında o’z sabag`ının’ u’sh maqseti de tolıq orınlansa g`ana, ol o’z ka’sibinin’ pidayısı, sheber ustası bola alatug`ını da’lillenedi; jumıstag`ı su’wretlew o’neri boyınsha sabaq oqıtıw ha’m klasstan tıs jumıslardag`ı materiallar jas qa’nigelerdin’ pedagogikalıq sheberliginin’ bayıwına u’les qosadı; jumıstın’ teoriyalıq ha’m a’meliy materialları barlıq ta’lim-ta’rbiya isi menen shug`ıllanıwshılar, a’sirese, su’wretlew o’neri menen qızıg`ıwshı talaban jaslar ta’repinen paydalanılıwı mu’mkin.

a’meliy a’hmiiyeti: - bolajaq jas oqıtıwshı qa’nigelerge, sonday-aq basqa da ta’rbiya isi menen shug`ıllanıwshılarg`a estetikalıq ta’rbiya tu’ri su’wretlew o’nerinin’ za’ru’rli ta’rbiya ekenin tu’sindiriw; qa’legen pa’n oqıtıwshısının’ ka’siplik ustaxanasında o’z sabag`ının’ u’sh maqseti de tolıq orınlansa g`ana, ol o’z ka’sibinin’ pidayısı, sheber ustası bola alatug`ını da’lillenedi; jumıstag`ı su’wretlew o’neri boyınsha sabaq oqıtıw ha’m klasstan tıs jumıslardag`ı materiallar jas qa’nigelerdin’ pedagogikalıq sheberliginin’ bayıwına u’les qosadı; jumıstın’ teoriyalıq ha’m a’meliy materialları barlıq ta’lim-ta’rbiya isi menen

shug`illanıwshılar, a'sirese, su'wretlew o'neri menen qızıg`ıwshı talaban jaslar ta'repinen paydalanılıwı mu'mkin.

Mashqalanın' aktualıg`ı to'mendegi gipotezani qa'liplestiriwge ja'rdem berdi:

– su'wretlew o'nerinin' o'zgesheligi, balalardın' go'zzallıqtı qabıllawı ha'm o'mirde paydalanıwı menen baylanıslı sezim ha'm talg`amların rawajlandıradı, eger ko'rkem-o'ner ta'rbiyası shan'araqta, baqshada ha'm barlıq keyingi bilim beriw basqıshlarında maqsetli alıp barılsa;

– balalardın' ko'rkemlik ta'rbiyası na'tiyjelirek boladı, egerde ustazdın' sheberlik ustaxanası onın' ka'siplik bilimlerine qosa ko'rkem-o'ner tu'rleri (a'debiyat, muzıka,t.b.) ta'biyat, ja'miyet ha'm zatlar du'n`yasındag`ı go'zzallıq haqqındag`ı bilimler menen bayıtılsa;

– ko'rkem sawatlılıq, unatıw ha'm adamnın' go'zzallıqtı tan'lay alıw uqıbı– talg`am balanın' ruwxıy bayıwına ta'sir etedi, eger ol estetikalıq ta'rbiyanı o'z boyına qabıllap «go'zzallıq nızamı» boyınsha do'retiwshilik penen o'z betinshe shug`illansa;

– eger ta'rbiyanın' barlıq tu'rlerinin' sonın' ishinde su'wretlew o'nerinin'de, estetikalıq ta'replerinin' (qanaatlanıw, ra'ha'tleniw, la'zzet ala biliw, qolaylılıq payda etiw, insan miynetinin' o'nimli bolıwına ta'sir etetug`ını) mazmunı balag`a durıs tu'sindirilse, bul ta'rbiya qa'legen miynet tu'rinin' adamg`a la'zzet bag`ıshlaytug`ının sezindiredi;

– insan go'zzalıg`ı, onı go'zzallıq nızamlılıqlarına muwapıq jasawg`a ta'rbiyalaw sa'tli iske asadı, eger kompleksli ta'rbiya alıp barıw durıs jolg`a qoyılsa;

– adamdı ya olay, ya bulay is – ha'reket etiw onnan ya minnet, ya wazıypa talap etkeni ushın emes, sulıwlıg`ı go'zzalıg`ı menen onın' janına jaqqanı, unag`anı ushın usılay islew kerek ekenin u'yretetug`ın birden –bir ta'rbiya tu'ri - ko'rkem o'ner estetikalıq ta'rbiya;

– su'wretlew o'nerinin' maqset wazıypası bolg`an go'zzallıq ta'rbiyası, perzentlerimizdin' a'dep ikramlılıg`ı, insanıy pazıyletleri, aytqan so'zi, islegen isi,

kiygen kiyimi, jumıs ornı, u'yi, dasturqanı, bilimi ha'm ma'deniyatı, talg'amı, qullası olarda ba'ri-ba'ri go'zzal bolıwın ta'rbiyalap, ka'mil insan qa'liplesiwin ta'miyinleydi.

Izertlew jumısımızdın' metodologiyalıq tiykarları etip: filosofıyanın' biliw teoriyası, prezidentimiz I. Karimovtın' ta'lim-ta'rbiya haqqındag`ı pikirleri, ko'rsetpeleri, ullı oyshıl ata-babalarımızdın', pedagog-psixologlardın', ko'rnekli xudojniklerdin' ta'rbiya sonın' ishinde su'wretlew o'nerinin' insan ta'rbiyasında tutqan ornı haqqındag`ı miynetleri alındı.

Izertlewdin' maqseti ha'm gipotezası to'mendegi wazıypalardı belgiledi:

- su'wretlew o'nerinin' estetikalıq ta'rbiya diziminde tutqan ornın ashıw;
- ta'rbiyada su'wretlew o'nerinin' shaxs qa'liplesiwindegi a'hmiyetin ashıw;
- baslawısh klasslarda su'wret sabag`ın oqıtıw barısında qo'rkem-estetikalıq komozitsiya orınlaw usılların ko'rsetiw;
- klasstan tıs jumıslarda su'wretlew o'neri ta'rbiyasın alıp barıw za'ru'rlik ekenine dıqqat awdarıw;
- su'wretlew o'neri sabaqların, basqa estetikalıq tsikldag`ı, a'sirese a'debiyat, muzıka ha'm miynet sabaqları menen baylanıslı alıp barıwdın' a'hmiyetin ashıw.

Jumısımızdın' ilimiy jan'alıg`ı ha'm a'meliy a'hmiyeti:

- *qarakalpaq milliy mekteplerinin' baslawısh klasslarında xalık awız eki do'retelerinen paydalanıw arqalı komozitsiya orınlaw usılların ilimiy-a'meliy bag`darda u'yreniw birinshi ret orınlanıp atır;*
- bolajaq jas oqıtıwshı qa'nigelerge, sonday-aq basqa da ta'rbiya isi menen shug`ıllanıwshılarg`a estetikalıq ta'rbiya tu'ri su'wretlew o'nerinin' za'ru'rli ta'rbiya ekenin tu'sindiriw; qa'legen pa'n oqıtıwshısının' ka'siplik ustaxanasında o'z sabag`ının' u'sh maqseti de tolıq orınlansa g`ana, ol o'z ka'sibinin' pıdayısı, sheber ustası bola alatug`ını da'lillenedi; jumıstag`ı su'wretlew o'neri boyınsha sabaq oqıtıw ha'm klasstan tıs jumıslardag`ı materiallar jas qa'nigelerdin' pedagogikalıq sheberliginin' bayıwına u'les qosadı; jumıstın' teoriyalıq ha'm a'meliy materialları barlıq ta'lim-ta'rbiya isi menen shug`ıllanıwshılar, a'sirese,

su'wretlew o'neri menen qizig'iwshı talaban jaslar ta'repinen paydalanılıwı mu'mkin.

I. Su'wretlew o'neri iskusstvosında kompozitsiyanın' tutqan orni.

I.1. Kompozitsiya ha'm onın' rawajlanıw tariyxı

Kompozitsiya - latinsha so'z bolıp, predmetler bo'leklerin salıstırıp, ma'lim ta'rtpite ornı -ornına jaylastırıp, ideyag`a muwapıq do'retiwshilik penen waqıyanı bayanlaw .

Ko'rkem o'nerde kompozitsiya nızam ha'm qag`ıydaları adamzattın' a'yyemgi rawajlanıw da'wirinen baslap sa'wlelene baslag`an. A'yyemgi da'wir adamlarınin' o'mirge dıqqatı ku'shli bolsada kompozitsiya sezimi pa's rawajlang`an. Bunday jag`daydı sol da'wir su'wretlerinde adam denesi ha'm haywan padalarınin' ta'rtipsiz, bo'lek-bo'lek jaylastırılğ`anınan ko'riwimiz mu'mkin.

A'yyemgi shıg`ıs iskusstvosındag`ı kompozitsiya erte da'wir kompozitsiyanın parıq qıladı. A'yyemgi shıg`ısta kompozitsiya teması tegislikte anıq belgili ta'rtpite su'wretlenip, qulshılıq ja'miyetinin' nızam –qag`ıydalarına boysındırılğ`an.

A'yyemgi Mısır iskusstvosında kompozitsiyanın' da'slepki jan'a usılları payda bola basladı. Bul ja'miyette sotsial o'mirdin' sanalı rawajlanıwınin' na'tiyjesi edi.. Su'wretke sızıq, o'lshe, ren' ha'm tu's qatnasları joqarı da'rejege ko'terildi.

A'yyemgi du'n`ya su'wretshileri ta'biyat jaratqan o'simlik, japıraq ha'm gu'llerdin' du'zilisinde, jıl ma'wsimlerinin' izbe-iz keliwinde simmetriya ha'm ritm tu'siniklerin tu'sinip, o'zlerinin' do'retiwshilik shıg`armalarında kompozitsiyanı qollanıp basladı. Sonın' ushin a'yyemgi grekler rel`ef, frontal`, kompozitsiyalarda ritm ha'm simmetriyadan o'nimli paydalang`an. Oyanıw da'wirine shekem kompozitsiya ilimine bag`ıshlang`an birde-bir teoriyalıq qollanba jaratılmag`an.

Oyanıw da'wiri renessans adamzatqa ullı iskusstvo g`ayratkerlerin jetkizip berdi. Sol da'wir xudojnikleri o'zlerinin' estelik, ku'ndelik, ilimiy maqalalarında kompozitsiya haqqında qımbatlı pikir usınısların jazıp qaldırdı.

erte oyanıw da'wirinin' wa'killeri Djotto ha'm Mazachcho o'zlerinin' tvorchestvosında perspektiva, plastik anatomiya, geometriya nızamlıqların a'meliy qollanıp, kompozitsiya iliminin' bilimdanları ekenliklerin a'meliy ko'rsetti. Joqarı oyanıw da'wiri xudojnikleri iskusstvonın' ha'r qıylı tu'rlerin bir-biri menen baylanıstırıp, onın' teoriyasın ilimiy tiykarlı rawajlandırdı.

Olar perspektiva ja'rdeminde kartinada teren'lik, aralıqtın' ko'rinisin haqıyqıy ko'rsete alıwg`a eristi. Ko'p jıllıq baqlaw ha'm analiz na'tiyjesinde ko'zge ko'ringen xudojniklerdin' shıg`armalarının' idealıq du'zilisi, ren' sheshimindegi usıl, a'meliy ta'jiriybelerdi ulıwmalastırıp Al`berti «Ren'li su'wretlew haqqında u'sh kitap» atlı ilimiy teoriyalıq miyras jazıp qaldırdı.

Leonardo da Vinchi ha'm Al`berti o'z maqalalarında ha'm ko'rkem shıg`armalarında statik (ha'reketsiz) ha'm dinamikag`a (ha'reket) arnawlı a'hmiyet berdi.

Fransuz xudojnigi E.Delakrua o'z ku'ndeliginde ha'm ilimiy maqalalarında Leonardo da Vinchi, A.Dyurer, P.Rubenslerdin' kompozitsiyag`a tiyisli jaratqan nızamlıqların ken'eytip teren' ma'nis berip, olardıń isin dawam etti.

Insan qa'lbine Alladan inam etilgen go'zzallıq ha'm onı qabıllawdı o'z boyına sin'irgen danıshpanlardın' du'n`yag`a kelgeninin' insaniyat bir neshshe ma'rte gu'wası bolg`an. Usınday insanalardıń biri Leonardo da Vinchidi ha'r qanday qıyın mu'shkil islerdi o'zine ta'n an'satlıq penen sheber orınlay alg`an ullı insan sıpatında bilemiz.

Vinchi qalasındag`ı P`ero mırzanın' ulı Leonardo sonday qu'diret ku'shke iye edi, ol bir neshshe aylap matematika menen shug`ıllanar, lirada muzıka oynar, qosıq aytıw ta'jiriybesin arttırar edi. Sonday bolsa da ol o'zinin' tiykarlı qızıg`ıwshılıg`ı bolg`an su'wret salıw ha'm skul`pturadan qol u'zbedi⁴.

⁴ Abduraxmanov G. M. Kompozitsiya asoslari T., 2003 5-bet.

Alla bergen biyta'kirar aqıllı zeyinli, yadı og`ada ku'shli ullı danışpan o'zinin' sızg`an su'wretleri menen, teren' pikir oy ju'ritiw ku'shi menen insandı lal qaldıradı. Ol Milan qalasında Dominikanlıq ag`a-iniler ushın «Sırlı kesh» atlı go'zzal shıg`arma jarattı. Shıg`armada a'wlieler ju'zine shıray qosıp, olar ullılang`an halda su'wretlenedi.

Iesustın' bet a'lpetin su'wretlewde Leonardonın' ila'hiy qu'diret ku'shi jetpey shala qaldırğ`an ha'm o'mirinin' aqırına shekem pitire almag`an. Leonardo adam anatomiyasın Galena ta'liyimatına tiykarlang`an halda teren' u'yrendi, o'liklerdin' su'yek bulshıq etlerin pero ha'm qızıl qa'lem menen hesh na'rsesin qaldırmastan sızıp shıqtı ha'm adam anatomiyası ko'rinisleri haqqında kitap jazdı. Ol atlar anatomiyası kitabında do'retken edi. Bul anatomiyag`a tiyisli sızılmalardın' ko'p bo'legi Leonardonın' avtoportretleri menen birge, bizge shekem jetip kelgen. Leonardo Franchesko del` Djokondo ushın onın' hayalı Lizanın' portretin to'rt jil dawamında isledi, lekin sonda da portretti aqırına shekem jetkize almadı. Portrette hayaldın' ha'mme go'zzal belgileri, pazıyletleri, jarqırag`an mun'lı ko'zleri janlı adam ko'rinisinde tiykarlı etip su'wretlengen.

Su'wretlew o'nerinde bunday taaj shıg`armanın' barlıg`ı du'n`yada en' qa'biletli, zeyinli alım, ullı su'wretshi qa'lemine tiyisli ekenligi bu'ginge shekem adamlardı biyıqtıyar hayranlar qaldıradı.

XVI-a'sirdin' aqırında kompozitsiya oqıw pa'ni sıpatında qa'liplese basladı. Bul haqqında V. Neleng, S. Vasilev usıg`an metodistlerdin' Frantsiyag`a saparınan son' Frantsiyanın' oqıtıw sisteması haqqındag`ı esabatları arqalı biliw mu'mkin. 1882-jılı belgili pedagog-su'wretshi Violie Le Dyukanidın' «tariyxshının' tariyxı» kitabı orıs tiline awdarıldı. Bul kitap jeke is ta'jiriybesinen kelip shıg`ıp, su'wretlew o'nerin oqıtıw metodikası boyınsha gu'rrin'ler formasında jazılğ`an. Usı kitaptın' «Shıg`arma» bo'liminde qıyal, perspektiva belgili nızamlıqlarg`a su'yeniwi tu'sindirilip o'tilgen. Su'wretlew o'nerinde kompozitsiya ma'seleleri haqqında da'slepki metodikalıq bayannama avtorı Amerikalıq pedagog su'wretshi A. Dout. Bul oqıw qollanbada su'wrette ha'r qıylı forma, ren'lerdi qag`az ha'm bo'zge tuwrı jaylastırıw, qag`az ko'lemi ha'm formatına ayırıqsha a'hmiyet bergen.

Su'wretlew o'nerinde jan'a impressionizm ag'ımının' payda bolıwı ren'li su'wrette jan'alanıwǵa qural boldı. Sa'niyattın' aldıǵa rawajlanıwǵa tu'rtki wazıypasın o'tedi. Impressionistler ren' politrasın bayıttı. XX-a'sir baslarında batıs evropa ma'mleketlerinde ha'm Rossiyada ha'r qıylı ko'rkem ag'ımlar payda bola basladı: futurizm, kubizm, ikspressionizm, Dadaizm, Syurrealizm, ag'ımları.

Ta'rtipsiz tartısıwlar, qarama-qarsı pikirler gu'resi su'wrtlew iskusstvosın ha'm kompozitsıyanı oqıtıw metodikasına aljasıqlar ha'm ta'rtipsizlikler alıp kirdi. XX-a'sirdin' birinshi shereginde su'wretlew o'neri batıs evropa ha'm Amerikda bekkem ku'shine kiri qalg'an edi.

Usının' menen birge iskusstvo mekteplerinde su'wretshiler realistlik iskusstvo bag`darında kompoztsiya teoriyasın u'yreniwdi dawam etti. Rossiya su'wretlew o'nerinde XVIII-a'cirge shekem ikona su'wretlew o'neri jaqsı rawajlang'an. en' qa'biyletli orıs ikonashı su'wretshilerinen biri Andrey Rublyov edi. Onın' ataqlı «Troitsa» sı ikona janrındag`ı a'yyemgi klassik kompozitsiya u'lgilerinin' biri esaplanadı. Kompozitsiyada bul su'wretshi gewde ko'rinishinin' anıq su'wreti, ren' garmoniyası ha'm go'zzallıǵına eristi.

XVIII-a'cir rus su'wretlew o'nerinde, realistlik ko'rkemlew mektebinin' tiykarın salıwshılar A..P. Losenko, G. I. Ugryumovlar boldı.

Rossiyada Peterburg Ko'rkem akademiyasın oqıp pitirgen A. Ivanov, A. egorov, V. Sheebuev, A. Venetsıyanov, K. Bryullovlar o'zlerinin' do'retiwshilik ha'm pedagogikalıq miynetlerinde kompozitsiya mashqalalarına ko'birek a'hmiyet berip su'wretlew o'nerin jan'a basqıshqa ko'terdi.

1757-jılı sho'lkemlestirilgen Peterburg Ko'rkem akademiyasında qa'niygelik pa'nlerin oqıtıwdın' turaqlı ra'wishte jolg'a qoyılıwı, Rossiya su'wretlew o'nerinin' rawajlanıwına ku'shli ta'sir etti. Ataqlı su'wretshi ha'm pedagog A..P.Losenko o'z miynetlerine do'retiwshilik qatnasta bolıp kompozitsiya ma'seleleri boyınsha og`ada ko'p isledi. Ol ha'mme su'wretlew quralları shıǵ`arma ideasına, mazmunına muwapıq kerek ekenligin tastıyıqladı.

Losenko o'z waqtında akademiyalıq ta'lim metodın jan'alaw kerek ekenligin tu'sindi ha'm jan'a usıl metodikasın islep shıqtı. Onın' jaratqan Akademiya oqıtıw

teoriyası XIX-a'sir ortalarına shekem devam etti. Losenko da'wirinde aq bunday Ko'rkem Akademiyası abıroyı du'n`yag`a jayıldı. A. P. Losenko joqarı da'rejdegi kompozitsiya ustası edi. Bunı «Vladimir pered Rognedoy» kartinası mısasında ko'riw mu'mkin. Losenko sabaq bergen tariyxıy janr klasında kartina du'zilisi ma'selelerine ko'p itibar berlier edi.

P. I. Sokolov, G.I. Ugryumov, O.A. Kiprenskiy, K. P. Bryullov sıyaqlı ullı xudojnik pedgoglar A. P. Losenkoda oqıp ta'lim aldı.

Losenko baslag`an isti ha'm Akademiyadag`ı pedagog miynetti G. I. Kozlov, P. I. Sokolov (1782 – j) devam ettirdi.

A'sirese Ugryumov, Losenko baslag`an tariyxıy janr klassında kompozitsiyanı devam ettirdi, onın' kompozitsiya teoriyasın quramalastırdı.

Onın' oqıwshılarınan A. Ivanov, A. egorov, V. Shebuevlar da ustazının' usılların devam ettirdi.

Sonday qılıp xudojnik pedagog ha'm metodisler XVIII-a'sirdin' aqırı XIX-a'sirdin' baslarında su'wretlew o'neri ha'm kompoztsiyanı oqıw predmeti sıpatında rus ko'rkem mektebinde oqıtılıwı mu'mkinligin da'lilledi. Bul bag`dar ren'li su'wret kompozshitsiyası ustası K. Bryullov ta'repinen qollap-quwatlandı.

K.Bryullov o'zinin' pedagog ha'm do'retiwshilik miynetinde gewdenin' plastikalıq du'zilisine, shıg`armada kompozitsiya ten'ligin salmaqlıg`ın haqıyqat su'wretlewge a'hmiyet berdi. «Pompeydin' son'g`ı ku'ni» shıg`arması bug`an mısıl bola aladı. Shıg`armada adam o'mirinde bolatug`ın qa'wipli tragediyalıq dramalıq minutlardag`ı jag`dayı ta'biyatta shaqmaq shag`ıw na'tiyjesinde payda bolıp atırg`an ku'shli jariq nurları astında bolıp atırg`an ta'sirli waqıya kontras ren'lerde su'wretlengen.

Adamlar ko'zinde qorqınısh, olardıń go'zzal ju'zleri tırısqaq is-ha'reketleri, ku'sh g'ayratlı analar ko'rkem joqarı sheberlik penen joqarı da'rjede ta'sirli su'wretlengen. Bryullov bul shıg`armasında Ko'rkem Akademiyanın' u'lgili da'stu'rlerin devam ettirdi.

XIX-a'sirdin' ekinshе yarımında alding`ı ko'rnekli rus su'wretshileri sırtqı o'mirde tuwrı su'wretlew ushın gu'res alıp bardı. Realstlik iskusstvonın' rawajlanıwına I. N. Kramskoy basshılıq etken su'wretshiler u'lken ta'sir ko'rsetti.

Tiykarınan xalıq ma'pin go'zlep o'mirdegi a'hmiyetli waqıyalardı baqlap do'retiwshilik penen shug`illandı, shıg`arma ideasına u'lken a'hmiyet berdi. Ko'legen rus su'wretshilerinin' ustazı P.P. Chistyakov qa'niygelik pa'nlardı oqıtıwdın' jan'a sistemasın jarattı.

Realistlik iskusstvonın' ullı wa'kili I. e. Repin kompozitsiyanın' teoriyalıq ha'm a'meliy rawajlanıwına a'hmiyetli u'les qostı. Sonday-aq tariyxıy janrda ha'r ta'repleme jan'a novatorlıq quralları menen V. Surikov su'wretshilerine o'z ta'sirin ko'rsetti.

Ol kompozitsiya iskizin orınlawg`a ayrıqsha a'hmiyet berdi. Oylag`an tema su'wretshi ta'sa'wirinde payda bolıwdan aq qolına qa'lem, ko'mir qa'lem, may qa'lem alıp iskiz sızıwg`a kiriser edi. Su'wretshi o'zinin' «Boyarina Morozova» kartinası ushın onlap, ju'zlep qa'lemproekt, ren'proekt, iskizler sızg`an. Ol temag`a baylanıslı bolıp o'tken tariyxıy waqıyalardı u'lken dıqqat penen u'yrenedi.

XIX-a'sirdin' aqırı XX-a'sir baslarında Rossiya iskusstvosında ha'm oqıtıw sistemasında alding`ı-progressiv jo'nelisler menen bir qatarda reaktсион ku'shler ta'sirinde, Brjuaziya filosofiyasına eliklegen jan'alıq – «novizna» ag`ımı da payda bola basladı.

Turmıshlıq janrdag`ı kartina mazmunı, kompozitsiyanın' ko'rkem joqarı go'zzallıg`ı a'ste-a'ste o'z ku'shin jog`alta basladı. Ullı pedagog su'wretshi D. N. Kardovskiy bularg`a qarsı ayawsız gu'res alıp bardı ha'm realizm pozitsiyasında turıp turmıs janrının' kerekligin ha'r ta'repleme qorg`adı.

D. Kardovskiy ha'm P. Chistyakovlar su'wretlew iskusstvosında ardaqlı pedagog – su'wretshilerden edi. V. efanov, D. Shmarinov usıg`an ko'plegen Rossiya su'wretshileri olardıń ustaxanasında teren' bilim alg`an.

Ko'p jıllıq pedagogikalıq miynetler arqasında qa'lem su'wret ha'm kompozitsiyadan jaqsı jetiliske oqıw sisteması qa'liplesti. Kompozitsiya o'mir waqıyaların obrazlı su'wretlewshi qural bolıp talabalardan ma'lim formatta,

a'piwayıdan quramalı iskişler orınlawg`a o'tiw printsiplerin talap etti. Keyinshelik kompozitsiya teoriiyası a'meliyatı ha'm olardı oqıtıw metodikasının' tiykarg`ı printsiplerin işlep shıg`ıwda V. Favorskiy, A. Deyneka, K. Yuon, E. Kibrik, A. Alpatov, G. Nisskiy, F. Reshetnikov, D.Shmarinov sıyaqlı ullı rus su'wretshileri o'z u'leslerin qostı.

Bulardıń ishinde K. Yuon, A. Deyneka, E. Kibrik, M. Alpatovlardıń qaldırğ`an do'retiwshilik ha'm ilimiy teoriyalıq izertlewlerin ayrıqsha atap o'tiw orınlı.

Ullı su'wretshilerdin' shıg`armaları mısasında kompozitsiya du'zilisin analiz qılıp: kontrast, vertikal, gorizantal, dioganal simmetiya, asimmetriya, shen'ber, u'shmu'yeshlik, ten'salmaqlılıq, ritm, go'zzallıq, dinamik, statik jag`day, jariq, ren' koloriti, ko'riw tochkası, gorizont, kompozitsiya planı, dekorativlik sıyaqlı su'wretlew usılların ko'rsetip berdi. K. Yuon kompozitsiyanı oqıtıw metodikasını imkaniyatların joqarı da'rejege ko'teriw kerek dep esapladı.

Kompozitsiya ma'selelerin jetilistiriwge ılayıqlı u'les qosqan ullı su'wretshilerdin' biri e. Kibrik. Ol o'z shıg`armaları menen grafika iskusstvosın joqarı shın'larg`a alıp shıqqan iskusstvo g`ayratkerlerinin' biri edi.

Ol o'zinin' «Kompozitsiya ma'selelerine tiyisli» (1961-j) kitabında kompozitsiyanın' su'wretlew o'nerindegi ob`ektiv nızamlılıqlardı, kompozitsiyanı oqıtıw tarawındag`ı metodikalıq qollanbadag`ı kemshiliklerdin' ba'rin atap ko'rsetti.

Kompozitsiya nızam-qag`ıydaların teren' biliw, do'retiwshi sanasına jan'a ideya beredi. Ullı su'wretshilerdin' do'retiwshilik ta'jiriybesine ha'm kompozitsiyanı oqıtıw metodikasına tiykarlanıp Ko'rkem Akademiya ta'repinen 1960-64-jılları baspadan shıqqan 8 tomlıq «Shkola izobrazitel`nogo iskusstva» atlı metodikalıq qollanba su'wretlew o'neri dereklerin bayıttı.

Su'wretlew o'nerinde kompozitsiyanın' rawajlanıw tariyxı menen tanısıp, imkanımız da'rejesinde bul pa'nge tiyisli mag`lıwmatlardı ta'rtpi ra'wishte u'yrenip kompozitsiya teoriiyası tariyxı haqqındag`ı tu'sinikke iye boldıq⁵.

⁵ Abduraxmanov G. M. Kompozitsiya asoslari T., 2003 13-bet.

I.2. Su'wretlew o'nerinde kompozitsiyanın' tutqan ornı.

Ha'zirgi zaman mektebi estetikalıq ta'rbiyasın su'wretlew o'neri pa'nisiz ta'sa'wir etip bolmaydı. Orıstın' ullı jazıwshı pedagogı L.N.Tolstoy su'wret salıw sabag`ın asıra maqtag`an halda, bul sabaq «So'ylewshı qol menen» adamnın' obrazlı oylawın rawajlandıratug`ını sebepli su'wret sabag`ı mektepte tiykarg`ı sabaq bolıwı kerek, -dep esaplag`an. Su'wret sabag`ı pa'ni da'stu'ri; natyurmort, tematikalıq komozitsiya orınlaw, tematikalıq dekarativ su'wret salıw, naturadan su'wret salıw ha'm su'wretlew o'neri haqqında bilimler beriw da'stu'rin o'z ishine qamtıydı.

Su'wret sabaqlarında oqıwshılar su'wretlew sawatlıg`ın iyeley otırıp, su'wretlew o'nerin tu'siniw arqalı, do'retiwshilikke bolg`an muxabbatın arttıradı. Zatlardıń forması ren'in, du'zilisin ha'm olardıń ken'islikte u'ylesikli, uyg`ın jaylasıwın u'yretiw oqıwshılarda go'zzallıq elementlerin qabıllaw ha'm biliwin ta'miyinlep olardıń qorshag`an ortalıqtı ko're biliw qa'biletin rawajlandıradı. O'tmish ha'm ha'zirgi zaman su'wretlerinin' a'jayıp shıg`armaları menen tanısıw, balalardıń ruwxıy du'n`ya ko'z-qarasın rawajlandıradı.

Su'wretlew o'nerinde: tariyxıy, urıs ko'rınislerin sa'wlelendiriwshi, turmıs, portret, peyzaj, natryumort usag`an bir neshshe janrlar bar. Qa'legen iskusstvo shıg`armasının' tiykarın kompozitsiya quraydı.

Kompozitsiyanın' natryumort, inter`er, peyzaj, portret, turmıs, da'skekli ha'm kitap grafikası, plakat, monumental` bezew tu'rleri su'wretlew o'nerinde ken' qollanıladı.

Kompozitsiya insan do'retiwshiliginin' barlıq tu'rlerinde ken' qollanıladı. Sebebi ol poeziyada ha'm ko'rkem-o'nerdin' barlıq tu'rlerine ta'n. Kompozitsiya su'wretlew o'neri shıg`arması, arxitekturalıq estelikler kompleksi, dizayn saniyatına tiyisli buyımlar-zatlar islewde de ken' paydalanıladı. Anıg`ıraq aytsaq, dizayn tarawında do'retiwshilik miynet etiwshiler ushın komozitsiya hawa menen suwday za'ru'r. Do'retiwshi miynetin' na'tiyjeliligi onın' kompozitsiyası qalay qurılıwına baylanıslı. Sonın' ushın o'z shıg`armalarında aqılğ`a muwapıq shıraylı

kompozitsiya du'zip jaqsı natiyjelerge erisken xudojnikti meyli su'wretshi, meyli arxitektor bolsın, onı kompozitor dep atag`an.

Komozitsiya o'zine ta'n nızamlılıqlar ha'm qurallardan ibarat boladı. Onın' tiykarg`ı nızamlıg`ına ta'biyat ha'm ulıwmalıq kiredi. Ta'biyat simmetriyalıq ha'm asimmetriyalıq kompozitsiyalarda ha'r qıylı ko'riniste beriliwi mu'mkin. Ta'biyatta elementler mug`darı, forması, olardıń ortalıq penen o'z-ara baylanısları, ren'li kompozitsiyada, ta'biyiy halındag`ı uyg`ınlıq arqalı erisiledi.

Simmetriyalıq ha'm asimmetriyalıq kompozitsiyalardan kompozitsiya qurıw ushın, birewin ekinshisinen qolaylıraq dewge bolmaydı. Ko'plegen xudojnikler ha'm skul`ptorlar o'z shıg`armalarında asimmetriyalıq kompozitsiyalardan ken' paydalang`an.

Zattın' formasın du'zetug`ın materiallar konstruktsiyası ha'm formanın' mazmunın xa'm forma menen ken'islik arasındag`ı baylanıslar: o'zgesheligi ha'm sapasına do'retpe formasının' garmoniyalıq o'zgesheligi, zat elementlerinin' o'z-ara bir-birine juwap beriwı, ta'biyatı, dinamikası ha'm sol formanı jaratıwda barlıq elementlerge bir qıylı jantasıw – kompozitsiyanın' tekonika kategoriyası elementlerine kiredi.

Su'wretshilik, arxitektura, dizaynerlik shıg`armalarg`a kompozitsiya qurıw ushın proporsiya, nyuans, ritm, masshtab usag`an tiykarg`ı qurallar qollanıladı. Bul qurallar arxitekturada ha'm dizayn buyımlarında formag`a ko'rkem obraz beredi. Su'wretshi shıg`armasında ha'm personajlar arasındag`ı baylanıslardı muwapıqlastıradı, uzaq ha'm jaqındı o'z-ara baylanıstıradı, sayı ha'm ju'da' jarıqlıqtı uyg`ınlastırıp sa'wlelendiriwde tiykarg`ı qural bolıp xizmet etedi.

Kompozitsiyanın' frontal`, ko'lemli ha'm teren'lestirilgen – ken'islik usag`an tu'rleri, iskusstvo shıg`armalarının' barlıq tu'rlerinde; atap aytqanda, arxitektura ha'm skul`pturada ken'nen qollanıladı.

Frontal` kompozitsiyada shıg`armanın' erkin halda orınlanıwına ha'reket qılınadı. Shıg`armanı do'retiwde do'retiwshilik izleniw belgili shegara do'geresinde alıp barıladı.

Ko'lemlı kompozitsiyada u'sh: (uyg`inlıq, eni ha'm ba'lentligi) o'lishem ishinde do'retiwshilik izleniw alıp barıladı. Onda kompozitsiyanın' barlıq qurallarınan o'nimli paydalanıladı. Atap aytqanda, arxitekturalıq esteliktin' ken'islik ha'm ortalıq penen o'z-ara baylanısın jaqsılawda klassika, kolorit, faktura, ko'lem, salmaq, mazmun ha'm ideyanın' a'hmiyeti og`ada u'lken.

Atap aytatug`ın na'rse, ko'lemlı kompozitsiyada ko'rkem plastik printsipler o'zgerip turadı, jan'a stiller payda boladı. Qollanılatug`ın shiyki zat materiallar ha'm olardı qollanıw usılları o'zgeredi, shin uyg`inlıq ha'm go'zzallıq do'retiwshi kompozitsiya nızamlıqları: ten'salmaqlılıq nızamı, birlik nızamı ha'm bir-birine bag`ınıw nızamı, sonday-aq kontrast, ritm, nyuans, uqsashlıq, proporsiya ha'm masshtab usag`an uyg`inlıq qurallarınan paydalanıladı.

Teren'lestirilgen ken'isliktegi kompozitsiya su'wretshilikte ha'm skul`pturada ken' qollanıladı. Arxitekturada joqarıdag`ı nızam ha'm qurallardıń qaysı birine a'mel qılınbasa, bunday kompozitsiya birinshiden, haqıyqıy ko'rkem shıg`arma da'rjesine jetpeydi. ekinshiden, ansambl`din' ulıwma kompozitsiyasın to'menletip, sulıw ko'rsetiw, shıraylandırıw, go'zzallandıırıw funktsiyası tolıq iske aspaydı.

Ken'isliktegi kompozitsiya do'retiwde faktordın' a'hmiyeti u'lken. Faktura formalarınan' ulıwma ko'rinisi, ren'lerdin' anıq-ra'wshanlıq da'rejesine ta'sir etedi. Mısalı, formanın' betine ren'di, yamasa ku'n awıwına baylanıshlı jarıqlıqtı jutatug`ın yaki qaytaratug`ın qa'siyetke iye faktura berip, onın' ko'zge tu'siwin azatıw yamasa onın' awır-jen'ilin ku'sheytiriw mu'mkin. Bul jag`dayda imarat, buyım kompozitsiyasında ko'zde tutılğ`an tiykarg`ı forma emes, basqa formanın' dominantlıqqa urınıwına imkan jaratıwı mu'mkin. Grafik dizaynde de usınday jag`day seziledi.

Kombinatorlı forma do'retiw – birqıylılastırılğ`an ha'm bir neshshe ma'rtebe ta'kirarlang`an elementlerdi ha'r qıylı ken'isliktegi kombinatsiyada jaylastırıw ha'm biriktiriw jolı menen quramalı formalar payda etiw. Kombinatorikanın' forma payda etiwshi parametrleri elementler geometriyası, ren'i, rel`efi, bezewi, materialı ha'm formalardıń o'zgeriwshiliginen ibarat⁶.

⁶ Nazilov D.A h.t.b Kompozitsiya asoslari T «Yangi asr avlodi» 2009 4 -5 - betler

I.3. Su'wretlew o'nerinde kompozitsiya orinlawda ren'lerdin' a'hmiyeti

Ren'ler insan o'mirinde u'lken a'hmiyetke iye. Biz o'mirimizdi ren'lersiz ta'sa'wir ete almaymiz. Olar bizin' barlig'imizdin' barliq ta'replerin qorshap, o'zimizdi, u'yimizdi, ko'she ha'm qalalarimizdi, dem aliw ha'm jumis orinlarimiz t.b. di o'zinin' jang'a jag'imli ja'nnet ra'n'beren'leri menen bezep, bizin' ruwxıy du'n'yamızg'a go'zzallıq la'zzetin bag'ishlaydı. Ren'ler su'wret sabag`ında tematikalıq kompozitsiya orinlawda da ken' paydalanıladı.

«Ren'li kompozitsiya» – da, dizaynde ren'ler, insan sanasının' ren'ler haqqındag`ı tu'siniginin' quramalı protsessi bolıp esaplanadı. Ta'biyat, bizdi qorshag`an ortalıq a'tirap o'zinin' ra'n'ba'ra'n'ligi menen adamdı hayranlar qaldıradı. Adam o'zine jaqqan ren'li ortalıqta bolg`ısı keledi. Bir so'z benen aytqanda adam ruwxıy du'n'yası ushın ren' zatlar buyımlar t.b. sıyaqlı u'lken a'hmiyetke iye. Ren'lerdi qollana otırıp xudojnik ıssı yamasa suwıq, aktivlik yamasa passivlik, jaqın yamasa uzaq, biyiklik – pa'slik, ızg`ar – qurg`aq, awır – jen'il, turaqlı (stanik) yamasa ha'rekettegi (dnamikalıq), kewilli-kewilsiz usag`an emotsional` ta'sir etiw jag`dayların bere alatug`ın atmosfera jarata aladı.

Ren'ler tiykarınan eki toparg`a bo'linedi. Birinshi toparg`a ashtan toqqa shekem bolg`an; aq, qara ha'm barliq ku'l ren' (neytler) ren'ler kiredi. ekinshi toparg`a barliq qızıl, toyg`ın sarı, sarı, jasıl, aspan ko'k, ashıq sarı (binafsha) qırmızı ren'ler kiredi. Birinshi topar ren'ler axromatik, ekinshi topar ren'ler xromatik dep ataladı.

Taza ren'ler ren' spektorının' tiykarın quraydı. Ren'lerdin' bay politrasın, yag`nıy ren'ler gammasın xromatik ren'lerden qızıl Sarı, ko'k, axromatik ren'lerden qara ha'm aq ren'ler quraydı.

Soday-aq ren'ler suwıq ha'm ıssı temperament toparlarınada bo'linedi. Mısalı; qızıl ren' ıssı ren'ler, ashıq sarı (binafsha) ren' suwıq ren'ler toparına kiredi. Ren'lerdin' o'zgeriwi menen ıssılıqta artıp yaki kemip baradı. Mısalı toq Sarı ren' malina ren'ge salıstırg`anda, suwıq ren'ler toparına kiriwi, sarı ashıq ren'

ko'k ren'ge salıstırg`anda jıllıraq tu's aladı. Adam ko'z aldına uzaqlıq ha'm jaqınlıq sezimlerin ren'ler ja'rdemide beriw mu'mkin. Mısalı, qızıl, toq sarı, sarı sıyaqlı jıllı temperamentli ren'lerge boyalg`an bet bizge salqın temperamentke, jasıl, ko'k, ashıq sarı ren'ge boyalg`an betke salıstırg`anda jaqın ko'rinedi.

Usı jerde Samarqandta erte orta a'sirlerge tiyisli Afrasiya sarayları inter`erinde islengen ren'li diywal su'wretlerine dıqqat awdaramız. Bul estelikte basqa esteliklerdegidey diywal betleri jergilikli gansh benen bezelgen. Ol diywallarg`a sarg`ıshıraq tu's berip, qanday da bir jıllılıq berip tur. Diywal betindegi gansh ren'lerdin' bay, ten' salmaqlılıqqa iye bolıwın ta'miyinlegen. Su'wretlewdegi ren'ler jaqtılıq ko'z-qarasınan bir-birinen keskin ajıralmag`an. Olar birlikte bir pu'tin gammanı esletedi. Sonın' ushın saray diywallarındag`ı jag`ımlı ta'sa'wirler o'zinin' jang`a tiymeytug`ın da'rejede jag`ımlılıg`ı, jıllılıg`ı ha'm sa'ykesligi menen adamda jag`ımlı ta'sa'wir qaldıradı.

Ren'ler temperamenti (jıllı, salqın) adam ta'biyatına da ta'sir ko'rsetedi. Mısalı, jıllı ren'ler (qızıl, toq sarı, ot ha'm quyash ren'leri) adamda ko'terin'ki rux penen qabıl etiledi. Salqın ren'ler (jasıl, ko'k) adamda ken'lik, tınıshsızlanıw jag`dayı ta'sa'wirin tuwdıradı.

Ren'nin' basqa ren'ler menen janba-jan jayg`asıwına baylanıslı payda bolatug`ın ren' o'zgerisler ilimde ren' kontrastı dep ataladı. Kontrastın' eki tu'ri ko'zge da'rha'l tu'sedi: ayqın ashıq kontrast ha'm xromatik kontrast. Ayqın anıq kontrastın' qag`ıydaları to'mendegishe xarakterlenedi: jarıq orında (fonda) toq ren' ja'nede toqlanadı, toq orında eki ren' ja'nede jarıqlanadı.

Jaqın xromatik ren'ler ta'sirinde ren' tu'sinin' yaki ren' toying`anlıg`ının' o'zgerisine xromatik kontrast dep aytiladı. Xromatik kontrastta ku'lren' ha'r qıylı xromatik ren' orınlarda qollanılsa, ol ha'r tu'rli tu's aladı. Mısalı, qızıl orınlarda ku'lren' jasıl tu's aladı, jasıl orınlarda ko'kshil ren' pushtı ren' tu'sin aladı.

Ren'lerdin' fakturalıq da'rejesi, mu'mkinshiligi rawshanlıg`ı ha'm ayrılıp ko'rinisi menen ren'lerdin' ken'ligi, olardın' jaqınlasıwı ha'm uzaqlasıwı, forma ha'm ornı, ren'lerdin' ayırıwshı yamasa biriktiriwshı ta'siri, ren'li qatarlar, ren'ler toparları ha'm tonallıq usag`an usıllıq o'zgesheliklerine su'yenedi. Ren'lerdin'

adamg`a ta'siri quramalı ha'm ha'r qıylı sebepler menen anıqlanadı. İnsan ren'lerdi zatlar sıyaqlı qabıllaydı.

Ren'lerdin' adam organizmine ta'sirin tiykarınan eki toparg`a bo'liw mu'mkin: uzın tolqınlar menen xarakterlengen qızıl, toq sarı, sarı ren'ler, adamnıń is ha'reketi protsessin jedellestiriwge (aktivlestiredi) ta'sir etedi. Sonın' ushın bunday ren'ler jedel – aktiv ren'ler dep ataladı. Usı orında bir mısıl bar. XX–a'sirde jasap do'retip o'tken belgili muzıkant ha'm tasavvur iliminin' Iri wa'kili Ha'ziret Inayat Xan jazadı: «Men bir ku'ni u'yde jaylasqan klubqa kirdim. Klub ag`zalarınin' biri «ju'da' ashınarlısı sol, usı bo'lmede jaylasqanıımızdan beri klub ag`zaları arasında awızbirshilik jog`aldı», dep arzı etti. Ha'ziret Inayat Xan «Bunın' hayran qalatug`ın jeri joq. Men bunı ko'rip turıppan», deydi. Klub ag`zası «Sebebi ne eken?» - dep soraydı. Ha'ziret Inayat Xan «Bul jerde bo'lme diywaları qızıl ren'ge boyalg`an, bul ren' sizlerde gu'resiw (jasaw) tilegin jog`altıwg`a iytermeleydi» dep juwap beredi.

Qısqa tolqınlar menen xarakterleniwshi aspan ko'k, binafsha ren'ler adamnıń is ha'reketi, kewil xoshı protsessin passivlestiredi. Sonın' ushın olar passiv ren'ler dep ataladı.

Ren'lerdin' adam organizmine ta'sirin Leysich universitetinde u'yrengen alım Stefaniski Gonanganın' izerlewlerinde de joqarıda aytilg`an pikirler tastıyıqlang`an.

Jıllı temperamentli ren'ler ta'sirinde adamnıń tamır urıwı ko'beygen ha'm ku'sheygen, jasıl, aspan ko'k, ha'm binafsha usag`an suwıq temperamentli ren'ler ta'sirinde adamnıń tamır urıwı a'zzilep, kemeyip ketkeni baqlang`an.

Ren'lerdin' tek adam miyneti protsessine ta'siri g`ana emes, ha'tteki ayırım keselliklerdi emlewde de olardan paydalang`an. Xalqımızda a'yyemnen sarı ren' sarı awırıwg`a em esaplang`an. Sonın' ushın sarı awırıw menen kesellengen adamg`a sarı ren'degi kiyimler kiygizip, do'gerek a'tirain sarı ren'li zatlar menen bezegen. sarı ren'nin' bunday em bolıw qa'siyeti Alisher Nawayının' shıg`armalarında da o'z sa'wleleniwın tapqan. Onın' «Sadan Sayyor» da'stanında o'z su'yiklisi Dilaramdı jog`altıp delbe qolına tu'sip qalg`an Bahram Shaxtı emlew

maqsetinde jeti saray qurg`ızıwdı ha`m olardıń ha`r qaysısı Moniy ta`repinen hu`rmetleniwde a`piwayı na`rse emes. Saraylardıń biri qara, ekinshisi zarnigar, u`shinshisi geshir ren`, to`rtinshisi gul`nariy, besinshisi aspan ko`k, altınshısı sandal iyisli, jetinshisi aq ren`de jalawlanadı.

Bahramnıń a`rmanı juma ku`ni aq ren`li sarayda iske asadı.

Ruwxıy keselliklerdi emlewde ha`zirgi zaman meditsinasında da ren` ta`sirinen paydalanıp atır. Bunday bo`lmeler diywalları qızıl, ko`k, binafsha ren`lerge boyalg`an. Qızıl bo`lmelerde ruwxıy qattı ezilgen, ko`k ha`m binafsha bo`lmelerde nervi sharshag`an keseller jaylastırılğ`anda, olarda unamlı o`zgerislerdin` bolg`anı psixologlar ta`repinen anıqlang`an.

Xalıq sanasında ren`ler a`yyem zamanlardan ha`r qıylı nıshanlar belgisi bolıp kelgen. Atap aytqanda, ko`k ren` ashıq aspandı bildirgenligi sebepli, aspan ko`k ren`degi gu`mbezler aspang`a uqsatılğ`an. Orta Aziyada qızıl ren` jen`is nıshanın bildirgen. Jawınger ma`rtlik (a`skeri) ilimi da`stu`ri ha`m tasavvur ilimi qag`ıydasında jasıl ko`k ha`m suw ren`indegi shapandı joqarı taypalılar ha`m kewili ba`rha` sergek adamlar kiyedi, degen ga`p bar. Sonnıń ushın ren`ler o`neri shıg`armalarında, arxitekturada, nag`ıs salıw o`nerinde, portret ha`m skul`pturada qaharmandı kiyindiriwde kiyimnin` ren`inin` neni an`latatug`ına dıqqat awdarılğ`an. Ko`p jag`daylarda ren`nin` nıshanlıq a`hmiyeti onnıń fiziologiyalıq ha`m psixologiyalıq ta`siri menen o`z-ara baylanısqa boladı.

Bir so`z benen aytqanda ren` adam o`mirinde a`hmiyetli orındı iyeleydi. Usılay eken, ren`lerden tuwrı ha`m o`nimli paydalana biliw za`ru`r. Sonnıń ushın da su`wretlew o`nerinde kompozitsiya u`lken a`hmiyetke iye. Kompozitsiyanı bayıtıw tek, formalar, bo`lekler, mazmun muwapıqlıg`ı ha`m uyg`ınlıg`ı menen g`ana emes, ren`di qollanıw menen ha`m sheshilgen⁷.

⁷ Nazilov D.A h.t.b Kompozitsiya asoslari T «Yangi asr avlodi» 2009 6 - betler

II. Baslawısh klass oqıwshılarına kompozitsiya du'ziw usılların u'yretiw jolları.

II.1 Baslawısh klass oqıwshılarının' psixologo-pedagogikalıq ha'm jas o'zgeshelikleri

Kishi mektep jasına 6 (7) -10 (11) jastag`ı 1- 4 klass oqıwshıları kiredi. Men mektepke qashan baraman? dep ata-anasın tınıshın alıp, mektepke barıp oqıwdı ko'pten arızıw a'rmanlar etip, asıg`ıslıq penen ku'tip ju'rgen mektepke tayarlıq toparındag`ı 6(7) jastag`ı bala bu'gin 1-klass oqıwshısı, mektep onın' ta'lim-ta'rbiya alatug`ın ekinshi u'yi. Bul ku'n onın' ushın en' quwanışlı ku'n ha'm jan'a o'mir jolının' baslanıwı.

Baslawısh klass oqıwshılarının' anatomiyalıq fiziologiyalıq rawajlanıwı qatar o'zgesheliklerge iye. 6-7 jastag`ı oqıwshılarda basının' su'yeklesiwi tiykarınan tamamlanadı, skeletinın' bekkemleniwi dawam etedi. Qol, ayaq, omırtqa, jambastın' su'yeklesiwi ha'm rawajlanıwı ku'sheyyedi. Bul jag`daylardı esapqa almaw, oqıwshılardı dawamlı tu'rde jazıw, miynet penen ba'nt etiw, pawza o'tkermew, olardıń rawajlanıwına zıyan tiygizedi. Sabaq waqtında oqıwshılardıń partada nadurıs otırıwı omırtqalarının' qıysayıwı, ko'kireginin' qıysayıwına sebepshi boladı.

1- 4- klass oqıwshılarının' psixikası menen biliw xizmetinde de qatar o'zgerisler boladı. Miyinin' rawajlanıwı nerv xizmetinin' jetilisiwine ku'shli ta'sir jasaydı. Bas miyi awırlıg`ı artadı, nerv kletkaları arasındag`ı baylanıslar o'zgeredi. 10-11 jaslarında bas miyinin' awırlıg`ı 1400 – 1500 gr g`a jetip u'lkenler miyinin' awırlıg`ına jaqınlasadı. Sananın' minez-qulıq u'stinen qadag`alawı ku'sheyyedi. erki rawajlana baslaydı, toqtalıw protsessi jedellesedi, sonda da buring`ısha qozg`alıw protsessi u'stin turadı, nerv psixikanın' jigerli rawajlanıwı, ku'shli ta'sirshen'ligi ha'm ha'reketshen'ligi sırtqı ta'sirlerge beriliwshen'ligi olardı tez sharshatadı. Bul jag`day oqıwshılardıń jumıs tu'rlerin tez-tez o'zgerтип, psixikasın ıqtıyarlawdı talap etedi.

Kishi mektep jasındag`ı oqıwshılardıń psixikası ha`m bilim uqıplılıqları ta`lim-ta`rbiya protsessinde jetilisip baradı. eriksiz dıqqatqa qarag`anda erkli dıqqat ku`sheydi. Degen menen olar bir zatqa dıqqatın ko`birek toplaı tura almaydı, dıqqatı da`rha`l basqa jaqqa o`zgeredi. Zat ha`m qubılıslardı qabil etkende olardıń uqsaslıqların, ayırmashılıqların ko`rsetiwde qıynaladı, tiykarg`ı belgilerin ko`rsetiwdin` ornına ekinshi da`rejeli belgilerine dıqqat awdaradı. Mısalı, «S» Sestin «S» ha`ribi menen jazıwdın` ornına I belgisi menen jazadı. «6» ha`m «9» sanın jazıwda qa`telesedi. Abstrakt oylawg`a qarag`anda olardı anıq oylaw basım keledi. Anıq oylawdı rawajlandırıw arqalı abstrakt oylawdı rawajlandırıwıg`a erisiledi. So`z ha`m abstrakt oylaw menen baylanıslı ekinshi signal sisteması tez rawajlanıp baradı. eleslewler, tu`sinikler payda boladı, oqıw materialların bo`leklerge bo`liwge, salıstırıwıg`a, juwmaq shıg`arıwıg`a, u`yrenilgen zatlar ha`m qubılıslardı ulıwmalastırıwıg`a u`yretiledi.

Rus psixologları L. V. Zankov, V. V. Davidov ha`m olardıń sha`kirtleri ta`lim mazmunı ha`m metodları menen baslawısh klass oqıwshılarının` abstrakt oylawın, biliw uqıplılıqları menen biliw ku`shlerin tabıslı rawajlandırıw mu`mkin ekenligin da`lilledi. Bul ta`jiriye psixologiya ha`m pedagogikada rawajlandırıwshı ta`lim dep ataldı.

Bul jastag`ı oqıwshılarda oqıw miyneti birinshi, al basqa miyneti ekinshi oring`a o`tedi. A`meliy jumıs penen shug`ıllanadı, ja`miyetlik paydalı miynetke qatnasadı, o`z-o`zine xizmet etedi, o`nimli miynettin` a`hmiyetin an`lap baslaydı. U`lkenlerge miynette ko`mek beredi, ha`r tu`rli baslamalar ko`teredi, a`piwayı miynet islew eplilik ha`m ko`nlikpelerin iyelewge umtıladı.

Ruwxıyılıq. a`dep-ikramlılıq ha`m estetikalıq ta`rbiya tarawların rawajlandırıwda da olarda alg`a ilgerilew ko`zge taslanıp turadı. U`lgili minez-qulıqlı bolıwıg`a, jaqsı oqıwshı atag`ın alıwıg`a, ornın taza tutıwıg`a, klasstı azada saqlawıg`a sulıw kiyiniwge umtıladı, go`zzalıqqa qızıg`adı. Zatlarg`a, ha`diyselerge, adamlarg`a qatnasıq jasawda ha`m baha beriwde ko`rgenlerine, esitkenlerine, oqıg`anlarına, ata-anasının` a`sirese mug`allimnin` aytqanına su`yenedi. Mug`allimdi du`n`yada en` dana, bilgir adam dep esaplaydı. Anasının`

aytqanın orinlomasada *mug`allim tapsirdi* onin' talabin buljıtpay orinlaydı. Minez-qulqı og`ada sezimtalı keledi, ku'lip otırıp jlup, jlup otırıp ku'lipte jiberedi. Ta'sirge ku'shli beriledi, qızıqqan na'rsesine erisiwge ku'sh saladı, tez o'kpelesedi, tez jarasadı. O'zinin' minez –qulqın bahalawda basqalardın' xarakterinde ushırasqan qa'te kemshiliklerdi sezbeydi. Sonın' ushın olar o'zlerin jaqsı oqıwshılar qatarına kiritedi. Basqa oqıwshılar qag`ıydanı sa'l-pa'l buzsa da'rha'l mug`allimge shag`ım etedi.

1-4-klass oqıwshıları qıyalpaz keledi. Aqılğ`a ug`ras kelmeytug`ın na'rselerdi oylap tabadı, qızıq etip aytaman dep o'tirikti qosıpta jiberedi, biraq onın' shın ekenine o'zide gu'manlanbaydı.

Balalardı 1-klassqa qabıl etkende olardıń fizikalıq ha'm psixikalıq rawajlanıwın, oqıwg`a tayarlıq da'rejesin, den sawlıg`ın, so'z xorların qatan' esapqa alıw kerek. Bul ma'selede psixologiyalıq-pedagogikalıq diognostikalıq oraylar ja'rdem beriwleri kerek. Sebebi rawajlanıwı ha'm tayarlıg`ı ha'r tu'rli da'rejedegi oqıwshılar bir klasqa qabıl etilse, birinshiden mug`allim oqıtıwda qıynaladı, ekinshiden oqıwg`a, jazıwg`a, esapqa u'yrenip kelgen oqıwshılar sabaqta qurı qarap otıradı, oqıwda juwapkersizlikke u'yrenedi, basqalarg`a kesent beredi, u'shinshiden basqa oqıwshılardı alan' etedi, olarda bos otırğ`ısı oynag`ısı keledi, to'rtinshiden mug`allim ta'lim-ta'rbiyanı ya joqarı, ya to'men, ko'binese orta da'rejede alıp barıwg`a ma'jbu'r boladı. A'dette, 1-klassta oqıw 30-35 minut bolg`anı maqul. O'ytkeni keshe g`ana mektepke tayarlıq toparlardan, kimi u'yden kelgen balalar. Olar klass turmısına, mektep rejimine u'lken qıyınshılıq penen ko'nligedi. Sonın' ushın mug`allim a'lpayım, xosh mnezli, ken' peyilli, oqıwshılarg`a mehribanlıq penen ku'ta' itibarlı bolıwı da'rka'r. Baslawısh klass oqıwshıları adamlarg`a u'yirse, u'lkenlerge isenimpaz, shad kewilli, eliklegish, do'retiwshilikke beyim keledi. Olardag`ı bul sıpatlar mug`allim, ata-ana ha'm basqalardın' o'rnekleri menen qollap-quwatlanadı. Anatomiyalıq-fiziologiyalıq, psixologiyalıq jaqtan, biliw uqıplıg`ın ha'm minez-qulqın jedelli rawajlandırıwda baslawısh klass oqıwshılarının' mekteptegi ta'lim-ta'rbiya jumısların, turmısın,

miynetin ha'm minez qulqın durıs sho'lkelestiriw birinshi da'rejeli a'hmiyetke iye⁸.

Baslawısh klass oqıwshılarının' joqarıda aytıp o'tilgen barlıq o'zgeshelikleri su'wret sabag`ında da sezinerli da'rejede ko'zge tu'sedi. Bul klasslarda su'wretlew o'nerin oqıtıwdın' o'zine ta'n o'zgeshelikleri, baslawısh klasslardag`ı ta'lim mazmunı kishi mektep jasındag`ı balalardın' jas o'zgeshelikleri ha'm psixologiyası, qızıg`ıwshılıg`ı, olardag`ı bar bilim ha'm qa'bilet ja'ne uqıplarına qarap belgilenedi.

Bul jastag`ı balalarda su'wretlew miynetine, atap aytqanda su'wret salıwg`a ishtey ju'da' erte baslanatug`ını ha'mmege ma'lim. Onın' eki u'sh jaslardan baslanatug`ını tariyxtan belgili. Sonısı xarakterli, balalar oqıw ha'm jazıwdan ko're su'wret salıwdı ju'da' jaqtıradı. Biraq olar salatug`ın su'wretlerdin' dawamıylıg`ı ju'da' qısqa, 1-2 minut boladı, ko'binese 4-5 minutta olar qa'legen su'wretti «pitirip» taslaydı. Balalar ta'repinen salıng`an su'wretler sawatlı bolmasada, mazmun jag`ınan qanday da bir ko'rinisti, waqıyanı yaqi buyımdı o'z uqıplarına jarasa, olardın' xarakterli belgilerin su'wretley aladı. Boyawlar menen islew olarg`a ma'lim qıyınshılıqlar tuwdırıwı sebepli olardan paydalanıwdı onsha xosh ko'rmeydi. Lekin ha'r qıylı sulıw ren'ler menen boyalg`an buyımlar olarda u'lken qızıg`ıw oyatadı. Su'wretleri jaqsı shıqpag`an jag`dayda salıp atırg`an su'wretinen ıqlasları tez qaytadı. Bunday jag`dayda mug`allimnin' balalarg`a tez ja'rdem ko'rsetiwi ha'm kewil xoshın ko'teriwge ha'reket etiwı og`ada paydalı.

Baslawısh klass oqıwshıları o'zleri salatug`ın su'wretlerin a'piwayılastırıwg`a bolg`an urınıwları, olardın su'wretlew miynetinin' ja'ne bir xarakterli ta'replerinin' biri esaplanadı. Olar ayırım na'rselerdin' alding`ı ko'rinisin (u'y, adam, kitap, saat, portfel`), ayırımların qaptal ta'repinen (mashina, hawanlar, quslar, balıqlar, bayraqsha t.b), ja'ne birewlerin u'stingi ta'repinen (gu'belek, japıraq, iynelik, qon'ız t.b.) su'wretleydi. Bug`an tiykarg`ı sebep bul jastag`ı balalar zatlardı ele jariq-saya, perspektiv qısqarıwı ha'm olardın' qag`ıydaların onsha tu'sinebermeytug`ını menen baylanıslı.

⁸ Q. Qosnazarov, A. To'legenov, A. Pazılov Bilim. No'kis 108-112- bet

Balalar do'retiwhiligine ta'n ja'ne bir o'zgeshelik bar, ol balalardın' su'wretlerdi (buyımlardı) bir-birin tosıp turg'an halda su'wretley almaytug`inlig`ı. Sebebi balalar zatlardı ba'rha' pu'tin halında qabıllaydı.

Balalardın' joqarıda aytilg`an su'wretlew miynetinin' bul o'zgeshelikleri balalar sanasının' konkret, obrazlı ha'm emotsional tu'rde bolıwı menen baylanıslı.

II.2 Baslawısh klass oqıwshılardı qorshag`an ortalıqtı qabil etiwge u'yretiwdin' spetsifikalıq o'zgeshelikleri

Ortalıqtı qabil etiw oqıwshılardı estetikalıq qabıllawı, talg`amı usı tarawg`a tiyisli tu'sinikleri, ta'sa'wir ha'm eslewlerin rawajlandırıwda a'hmiyetli rol oynaydı. Ortalıqtı qabil etiw shınıg`ıwları a'dette belgili temag`a bag`ıshlang`an kompozitsiyalardan aldın o'tkizilip, onda ta'biyattag`ı ha'm do'gerek a'tiraptag`ı sulıwlıq ha'm go'zzallıqtı ko're biliw, qabil etiw na'tiyjesinde aling`an ta'sirlerden a'meliy ko'rkem do'retiwhilik miynet barısında paydalanıw na'zerde tutıladı. Sonday-aq, ta'biyatqa qiling`an sayaxat barısında kerekli jag`daylarda ayırım ob`ekt waqıyalardı qa'lem, boyaw ha'm basqa ko'rkem materiallar ja'rdeminde da'slepki nabroska su'wretleride islenedi.

Qorshag`an ortalıqtı qabil etiw shınıg`ıwları 1-4-klass oqıw programmasında ko'rsetilgen bolıp, onın' maqseti balalalardı qorshag`an a'tirap haqqında, olardag`ı zat ha'm qubılıslardı du'zilisi, forması, ren'i, o'lshegi, o'lshegi birlikleri haqqında tu'sinik payda etiw. Sebebi, balalar do'gerek a'tiraptı, yag`nıy ta'biyat, hawanlar ha'm quslar a'lemi ja'nlikler , balıqlar, adamlar, hawa rayı, zat ha'm buyımlar, qurılıs ha'm transport quralları haqqında jaqsı tu'sinikke iye bolg`an jag`dayda g`ana balalar olardı su'wretlerin anıq-ra'wshan su'wretley aladı. A'tiraptı qabil etiw shınıg`ıwlarının' mazmunınan kelip shıqqan halda a'meliyatta olardı u'yreniwdin' to'mendegi jolları qollanıladı:

1. Zattı, ta'biyattı o'zine qarap baqlaw arqalı u'yreniw.
2. Ortalıq haqqında mug`allimnin' gu'rrin'i arqalı u'yretiw.
3. Soraw-juwap arqalı u'yretiw.

4. A'tiraptin' su'wretin sızıw arqalı u'yretiw.

5. Mug'allim ta'repinen aldın ala tayarlang'an u'lgi su'wreti ja'rdeminde u'yretiw t.b.

Oqıwshılar ushın ko'rsetiletug`ın na'rseler ha'm su'wretler a'wele shınıg`ıw teması menen baylanıslı bolıp, olar o'z du'zilisi, forması, ren'i, o'lshepleri menen a'piwayı, tu'sinikli, balalarda seziniw oyatatug`ın bolıwı maqsetke muwapıq. en' a'hmiyetlisi, bunday materiallar oqıwshılardı oylawg`a ma'jbu'r etetug`ın, jan'a tu'sinikler menen bayıtatug`ın bolıwı za'ru'r.

Ko'rsetiletug`ın na'rseler, olardıń su'wretleri haqqında mag`lıwmatlardı balalarg`a awız eki jetkiziwde olardıń analizi u'lken a'hmiyetke iye. Bul analiz zatlardıń tikkeley du'zilisi, forması, o'lshepleri, ren'i olardıń a'hmiyeti haqqında soraw-juwaplar tu'rinde o'tkizilgeni maqsetke muwapıq.

To'mende baslawısh klass oqıwshılarının' jas ha'm sog`an baylanıslı qorshag`an ortalıqtı qabıllaw o'zgesheliklerin esapqa alıp islep shıg`ılğ`an sabaq u'lgisin keltiremiz.

Sabaqtın' teması: Gu'zgi ta'biyat ko'rinisin qabıl etiw.

Sabaqtın' wazıypaları: Balıw, dıqqat ha'm este saqlaw qa'biletin o'siriw. Ta'biyattag`ı go'zzallıqtı ko're biliwge ha'm qa'dirley alıwg`a u'yretiw. Gu'zgi ta'biyat ko'rinisinin' o'zine ta'n o'zgeshelikleri ha'm gu'zgi jumıslar menen tanıstırıw.

Sabaqtı qurallandıırıw: Gu'z su'wreti salıng`an su'wret. Gu'zgi jumıslarg`a baylanıslı ko'rinisler su'wreti. Ta'biyat qushag`ına sayaxat. Onı sho'lkemlestiriwdin' imkanı bolmag`an jag`dayda iskusstvo shıg`armalarınin' reproduktsiyalarınan paydalanıw. Mısalı: U.Tansıqbaev «Tawdag`ı gu'z», Z. Inag`amovtın' «Gu'z», N. Qaraxannın' «Gu'z», H.Basharovtın' «O'zbek gu'zi shabdalları», G.Chernuxinnin' «Perzentler ha'm aqlıqlar», Usta Muminnin' «Qırmanda» t.b. Bul shıg`armalardıń ha'mmesi menen oqıwshılardı tanıstırıw sha'rt emes. Olardıń ayırımları (balalardıń o'z qa'lewi boyınsha) tan'lap alınadı.

Sabaqtın' mazmunı: Shınıg`ıw tiykarınan eki jo'neliste alıp barıladı. Birinshisi, gu'zgi ta'biyat ko'rinislerinin' xarakterli o'zgesheliklerin estetikalıq

qabil etiw, ekinshisi, gu'zgi jumislardın' o'zine ta'n ta'repleri menen tanıstırıw. Bul wazıypalardı a'melge asırıw maqsetinde mug'allim sonday ob'ektti tan'lawı kerek, bul ob'ekt ha'm gu'z, ha'm gu'zgi jumıslar ushın xarakterli ko'riniste bolıwı tiyis.

Sabaq oqıwshılardı mektep bag`ı yamasa dalag`a sayaxatqa alıp shıg`ıw ha'm ol jerde islenip atırg`an jumıslar menen tanıstırıwdan baslanadı. Sayaxat barısında mug'allim balalar dıqqatın go'zzal gu'z ko'rinisine awdaradı. Olarg`a gu'z paslı ha'm bul waqıttag`ı o'zgerisler haqqında aytıp beredi: «Balalar, mine gu'z paslı ol og`ada go'zzal, sebebi, gu'zde hawa suwıy baslaydı, na'tiyjede tereklerdin' jıraqları o'z ren'in o'zgerledi. Ayırım jıraqlar qızg`ısh tu'ske enedi. Ot-sho'pler sarg`ayg`an boladı, qısqası olar altın ren' menen bu'rkenedi. Aspanda juqa bo'lek-bo'lek bulıtlar payda boladı. Azanda gu'zgi egin ha'm otlardın' u'sti appaq qıraw menen qaplanadı. Jerge to'gilgen terek jıraqları ayaq astında shıtırlaydı. Oktyabr` ayında kesh piser miyweler terip alınadı ha'm shaqadag`ı shiyrin-sheker ju'zimler u'ziledi. G`ozalar qag`ıladı. Kartoshka, geshir, pıyaz, la'blebi usag`an palız eginleri jıynap alınadı. Bunday jumislardı a'melge asırıwda oqıwshılar u'yde ata-analarına mektep bag`ında bolsa mektep ja'ma'a'tine ja'rдем beredi. Gu'zde qala ha'm awıllarda na'l otırg`ızıw aylıg`ı baslanadı. Bul jumıslarg`a balalar u'lkenler menen birge qatnasadı. Gu'zgi jıyın terim jumısları og`ada zawıqlı». Sayaxat barısında mug'allim emotsional estetikalıq ta'sir etiw maqsetinde balalarg`a gu'z ha'm gu'zgi jumıslar haqqında qosıqlardan u'zindiler oqıp beredi.

Qosıq oqıp bolıng`annan son', ta'biyattın' ko'rinisi balalar menen birge analizlenedi. Analiz barısında baqlanıp atırg`an ko'rinis boyınsha balalarg`a sorawlar beriledi. Bul sorawlar to'mendegishe bolıwı mu'mkin.

- gu'zde ta'biyatta qanday o'zgerisler ju'z beredi?.
- aldın'ızdag`ı ko'riniste qanday terek tu'rlerin ko'rip tursız?.
- tereklerdin' boyı bir qıylıma?.
- tereklerdin' forması bir-birinen qalay parıq qılıp tur?.
- dıqqat awdarın', terek shaqalarının' juwanlıg`ı bir qıylıma?.
- tereklerdin' denesi ha'm shaq-shaqashalarının' du'zilisi qanday?.
- aspang`ada na'zer salın', onın' ren'i qanday?.

– aspandag`ı bulıtlardıń (bulıtlar bar bolsa) forması yaqı ren`i qanday?.

– sho`pler ha`m tereklerdin` ren`inde parq barma?.

–ta`biyattı baqlaw barısında ne na`rse jaqsı ta`sa`wir qaldırda?.

Ta`biyattı baqlaw barısında balalar ayırım ta`biy materiallardı (japıraqlar, tuxımlar, mayda ja`nlikler, tamırlar) kollektsiya ushın yamasa su`wretlew jumısları ushın jıynawı mu`mkin.

Baqlanıp atırğ`an ob`ekt boyınsha soraw-juwaplardan keyin mug`allim gu`rrin`ge juwmaqlaw jasap balalardıń juwaplarına anıqlıq kirgizedi, kemshiliklerin toltıradı, qa`telerin du`zetedı.

eger sabaq klassta o`tkiziletug`ın bolsa mug`allim joqarıda atları atalg`an su`wretlew o`neri shıg`armalarınin` reproduktsiyaların, diopozitivlerin, slaydların balalarg`a ko`rsetip, klassta oqıwshılar menen birge analizleydi. Lekin sonı da aytıw kerek sabaq klassta qansha aldındı metodlar menen alıp barılmasın, ba`ri-bir ol ta`biyat qushag`ına qılındı sayaxattın` ornın basa almaydı. Sonın` ushın mug`allim sabaqtı ila`ji barınsha ta`biyat qoynında o`tkiziwge ha`reket etkeni maqul.

U`yge balalardıń jasaw orınlarındag`ı nenin` bolsa da altın ren`ge kirgen ta`biyat ko`rinisin baqlaw ha`m ol haqqında ta`sa`wirin da`terge jazıp ila`ji bolsa su`wretin salıp keliw tapsırıladı.

II.3 Baslawısh klass oqıwshılarına ren`li su`wret kompozitsiyasın u`yretiw usılları

Ren`li su`wret kompozitsiyası shınıg`ıwlarında balalar ko`birek jil ma`wsimleri, bayramlar, massalıq tamashalar awıl ha`m qala miynetkeshleri ku`ndelik miyneti, qus ha`m haywanlar o`miri sıyaqlı syujetlerge tiyisli taqırıplarda su`wret saladı. Bunday shınıg`ıwlarda oqıtıwshı o`zinin` tiykarg`ı itibarın balalar su`wretlerinde gewdelenetug`ın idea, su`wret mazmunı, su`wret elementlerin qag`az betindegi kompozitsion ta`repten durıs sawatlı qılıp su`wretlewine qaratıwı kerek. Baslang`ısh klasslarda su`wretlenip atırğ`an

protsess yoki zatlardın' ko'lemin jariq saya, perspektiva ja'rdemide su'wretlew talap etilmeydi. Perspektiva nizamlıqlarına boysınıw talap etilmesede, biraq, jaqındag`ı zatlardı u'lkenirek, uzaqtag`ısın kishigirek su'wretlewi kerek. Ren'li su'wret kompozitsiyasında su'wretlengen haywanlar, quslar, adamlar ortasındag`ı bir-biri menen qatnastı, baylanışlıqtı da ko'rsetiwi kerek boladı.

Kompozitsiyadag`ı barlıq elementler o'z-ara baylanısta su'wretleniwi sha'rt. Balalar ren'li su'wret kompozitsiyasının' xarakterli o'zgesheliklerinen biri, olardıń su'wretlerindeki a'piwayılıq, du'n`yanı o'zlerinshe oylawları ha'm su'wretlewlari esaplandı. Olardag`ı bul o'zgeshelikler balalar su'wretlerinde saqlanıwı kerek. Oqıtıwshının' bul ma'seledegi tiykarg`ı wazıypası balalardıń tvorchestvolıq aktivligin asırıwg`a, su'wrettegi ideanı tolıq tastıyıqlay alıwg`a, su'wrettin' emotsional ta'sirin ku'sheyttiriwge qaratıwdan ibarat.

To'mende ren'li su'wret kompozitsiyasına baylanışlı sabaq islenbeler keltiremiz:

Sabaq taqırılı: «Pa'rrek ushırıw» taqırılında su'wret salıw.

Sabaqtın' wazıypları: Oqıwshılardıń su'wret salıw ta'jiriybesin rawajlandırıw. Ko'rkem bilim ortalıg`ın ken'eytiw. Ko'riw yadı ha'm tvorchestvolıq qa'biletin o'siriw.

Sabaqtın' qurallanıwı: Balalardıń tu'rli ha'rekettegi jag`dayda turg`an sxematik su'wretleri. Xudojniklerdin' pa'rrek ushırıwg`a baylanışlı islengen shıg`armalarınin' reproduksiyaları. Misalı, M. Kagarovtıń «Pa'rrek ushırıp atırg`an bala», Ch.Axmarovtıń «Pa'rrek ushırıw» atlı shıg`armalarınin' reproduksiyaları, oqıtıwshı ta'repinen islengen, «Pa'rrek ushırıw» atmasındag`ı kompozitsiya variantları, pa'rrekin' hasıl nusqası ha'm basqalar.

Sabaqtın' mazmunı: Jan'a taqırıptın' ma'nisi sa'wbet penen baslanar eken, oqıtıwshı onda oqıwshılardıń ba'ha'r ha'm ba'ha'rgi oyınlar haqqında oyların ken'eytiwge ha'reket qıladı. Bunda ol oqıwshılarg`a ba'ha'r ma'wsiminde ot-o'lenlerdin' jap-jasıl tu'ske kiriwi, baysheshek, gunafsha, lala sıyaqlı gu'llerdin' ashılıwı, tereklerdin' bu'rtik shıg`arıwı, la'ylek, qarlıg`ash sıyaqlı quslardın' ushıp uzaq u'lkelerden bızın' diyarımızg`a keliwi, a'sirese ba'ha'rde balalardıń pa'rrek

ushırıwǵa baylanıslı, su'wretlerdin' reproduksiyaları tamashalanıp analiz qılındı. 1-su'wret.19- Son', oqıtıwshı pa'rreklerdin' tu'rleri ha'm jasalıw ta'rtibi haqqında oqıwshılarg'a qısqasha tu'sinik beredi ha'm olardın' su'wretlerin ko'rsetedi. Pa'rrekin' ushırıwında ko'birek samaldın' roli u'lken ekenin ha'm onın' ashıq maydanlarda, qır-dalarlarda ku'shlierek esiwi haqqında so'z etedi.

Kompozitsiya ushın to'mendegi mazmun usınıs etiledi: 1. Balalar pa'rrekti ushırıw ushın tayarlap atır. 2. Balalar pa'rrekti ushırıw ha'reketinde. 3. Balalar pa'rrekti ushırıw ushın alıp kiyatır. 4. Balalar pa'rrek ushırıp atır h.t.b. Bunda oqıtıwshı pa'rrekin' tu'rleri menen birge la'ylek haqqında da mag'lıwmat beredi. Su'wretti sızdırdı ko'birek oqıwshılardın' dıqqat-itibarın oqıtıwshı «Pa'rrek ushırıw» temasına baylanıslı o'zi islegen su'wret kompozitsiya variantlarına qaratadı. 2-20. Bunda oqıwshılar dıqqatı pa'rrekin' aspandag'ı jag'dayı ha'm onın' jibin tartıp atırg'an balalardın' ha'reketlerine qaratıladı. Tema tiykarında su'wret islewden aldın qag'azg'a kompozitsiyanın' qa'lem su'wreti sızıp alınadı. Su'wret boyawda islenetug'ın bolsa qag'azdın' to'mengi bo'legi jasıl, joqarısı bolsa hawa ren' boyawda boyaladı. Pa'rrekler biyik ushırıwı sebepli qag'azdın' aspan ushın ajratılǵan bo'legine ko'birek orın qaldırg'an maqul. Su'wrette dala yaki qır su'wretlenip atırg'an bolsa,oladın' o'zgesheliklerin esapqa alıw za'ru'r. Son' aspanda ushıp atırg'an pa'rrek ha'm onın' jibin tartıp atırg'an balanın' su'wreti islenedi. Ba'ha'r ma'wsiminde hawa rayı tez-tez o'zgerip turıwı sebepli aspannıń tu'rli jerlerinde jen'il bulıtlar ushıp ju'rgen boladı. Olardı da balalar o'z su'wretlerinde sa'wlelendiriwi su'wretin' elede turmıslıq bolıwı ushın xızmet qıladı. Ashılıp jatırg'an ko'k sho'pler , lala-qızg'aldaqlar, uzaq-uzaqlardan ko'zge taslanıp turg'an u'yler, aspanda ushıp baratırg'an samolyot ha'm quslar su'wretleride sızılıwı mu'mkin. Su'wrette pa'rrek ushırıp atırg'an bir g'ana balanın' o'zin su'wretlew jeterli emes, balalar toparın su'wretlew maqsetke muwapıq.

Pa'rrek ushırıw temasında su'wret sızıwdı qa'lemegen qız balalar yaki bazı bir er balalar pa'rrek su'wretin islep, onı bezewleri mu'mkin.

Eger su'wret akvarel' boyawında islenetug`ın bolsa, da'slep qag`az sırtı izg`arlanadı. Qag`az kepkennen son', su'wretti akvarel' boyawında islewge o'tedi. Da'slep aspan ushın qaldırılğ`an orın hawa ren' boyawda islenedi. Jer su'wretin bolsa ashıq jasıl ren'de ha'm ayırım jaylarına qon'ır qosıp islenedi. Bunda jasıl ha'm qon'ırlar aralasıp ketip jer ha'm o'sip turg`an ko'kler ren'in payda etedi. Jerdi qıp-qızıl ren'ge boyap qırlarda ashılıp jatırğ`an lala gu'linin' su'wretin sızsada boladı. Keyin pa'rrek ha'm jipti tartıp atırğ`an balalardıń su'wretin boyaw menen islewge o'tiledi. Ayırım xarakterli belgiler, ma'selen, pa'rrekin' jibi putalardıń mayda shaqaları ha'm basqalar mayqa'lemnin' ushı menen sızıladı. Oqıtıwshı jumıs barısında waqtı-waqtı menen oqıwshılardıń jaqsı islegen su'wretlerinen u'lgiler ko'rsetip turadı, olardag`ı jetiskenlikler ha'm kemshiliklerdi qısqasha bayanlap beredi. Sabaqtın' aqırında su'wretlerdin' ayırımları ko'rgizbe ushın qoyıladı ha'm olarg`a oqıwshılar menen birgelikte analiz islenedi.

Tapsırma eki sabaqqa mo'lsheirlengen bolıp, birinshisinde mug`allim ba'ha'r ha'm balalardıń bha'rgi oyınları haqqında gu'rrin' o'tkizedi. Sonday-aq, taqırıpqa baylanıslı iskusstvo shıg`armalarınin' reproduksiyaları, su'wretler, mug`allim ta'repinen tayarlang`an kompozitsiya u'lgileri u'yreniledi ha'm analiz islenedi. Tapsırma tu'sindirilgennen son', kompozitsiya islew boyınsha jol-jobalar beriledi. Temag`a balanıslı nabroska jumısları orınlanadı. waqt bolsa balalar kompozitsiya u'stinde jumıs islewdi baslaydı. ekinshi sabaqta balalar ta'repinen a'welgi sabaqta baslang`an klass jumısı dawam ettiriledi ha'm juwmaqlanadı.

U'yge «Qag`az ushırıw» temasında jan'a kompozitsiya islew u'yge tapsırma etip tapsırıladı.

Sabaqtın' teması: «Terek egiw» temasında su'wret salıw.

Sabaqtın' wazıypaları: Oqıwshılardıń ko'rkem do'retiwshilik qa'biletlerin, estetikalıq talg`amın ha'm su'wret salıw ta'jiriwbelerin rawajlandırıw. Ta'biyattı su'yiwge ha'm onı asırap abaylawg`a u'yretiw.

Mektepte su'wret sabag`ının' baslı wazıypaların' biri balalarda ta'biyat go'zzallıg`ın qabıllap tu'siniw arqalı, olarda tuwılğ`an jer Ana – watang`a

muhabbat sezimin ta'rbiyalaw, To'mende usı maqsetke bag`darlang`an kompozitsiya orinlaw boyınsha sabaq u'lgisin keltiremiz.

Sabaqtın' quralları: «Na'l otırg`ızıw» temasına baylanıslı su'wretler. Ch.Axmarovtın' usı temag`a baylanıslı islegen su'wreti (Shıg`ıstanıw institutı diywalına islengen freskadan fragment). Mug`allim ta'repinen tayarlang`an kompozitsiya variantları.

Sabaqtın' mazmunı: Sabaqtın' da'slepki bo'liminde ba'ha'r paslı ha'm na'l otırg`ızıw aylıg`ı haqqında gu'rrin' o'tkiziledi. Bunda mug`allim na'l otırg`ızıw, bag`lar jaratıwdın' a'hmiyeti ha'm bul haqqında alım ha'm danışpanlardın' pikirlerinen mısallar keltiredi.

Qaraqalaq xalqı a'yyemnen bag`-baqshalar jaratıp, sho'llerdi bostanlarg`a aylandırg`an. Olar erik, alma, ju'zim, a'njir, anar, bag`ları menen xalqımızdın' bunday miywelerge bolg`an talapların qısı jazı qandırıp kelgen. Miywelerdin' ko'p bolıwı xalqımızdın' den sawlıg`ının' jaqsı bolıwına ba'rha' xizmet etken.

Mug`allim o'z pikirlerin tastıyıqlaw maqsetinde miywe bag`larının' su'wretlerin, su'wretshiler ta'repinen jaratılğ`an shıg`armalardın' reproduktsiyaların ko'rsetedi. Tema menen baylanıslı bolg`an Ch. Axmarov ta'repinen islengen su'wret reproduktsiyası bul jerde mug`allimge og`ada qol keledi. 3-21

Mug`allim ana yaki mına tema menen baylanıslı basqa bir shıg`arma reprodukiyasın balalarg`a ko'rsetken jag`dayda ol usı shıg`arma haqqında gu'rrin' o'tkiziwi za'ru'r. Gu'rrin' to'mendegi sawallar ja'rdeminde iske asırıladı:

- su'wret qaysı temag`a bag`ıshlang`an ?.
- nege usılay dep oylaysız ?.
- su'wrette qanday waqıya sa'wlelengen ?.
- su'wrette kimler ko'rsetilgen ?. Olardın' ha'r qaysısı qanday jumıslar menen ba'nt ?.
- su'wrettegi waqıya qaysı pasılda ha'm qaysı ayda bolıp atır, Onı qalay biliwge boladı ?.
- waqıya qay jerde bolıp atır ? qaladama, yamasa awıldama ?.

–su’wrettegi waqıya qaysı da’wirlerge ta’n?. Onı qalay biliw mu’mkin ?.

– su’wrettin’ nesi sizge ko’birek jag`adı ?.

–su’wretti ja’nede mazmunlı etiw mu’mkinbe ?. qalay qılıp ?.

Su’wret analizi pitkennen son’, mug`allim balalardın’ juwapların du’zetedı, toltıradı ha’m ulıwmalastıradı.

Oqıwshılardıń ba’ha’r ha’m na’l egiw haqqındag`ı ta’sa’wirlerin bayıtıw ushın mug`allim olarg`a ba’ha’r ha’qqında, na’l otırg`ızıw haqqında qosıqlar oqıp beredi.

Bunnan keyin mug`allim slayd, diopozitiv, fotolar, iskusstvo shıg`armalarınin’ reproduksiyaların ko’rsetedi. Olardan oqıwshılar o’zlerinin’ do’retiwshilik jumıslarında paydalanadı.

Na’wbettegi wazıypa balalarg`a tapsırma beriw ha’m onı tu’sindiriwden ibarat. Tapsırma na’l otırg`ızıw haqqında bolıp kompozitsiya ushın mektep bag`ı, miywezarlar, jeke xojalıq , kollektivlik xojalıq bag`ı, ko’she boyı bag`ları ob`ekt etip alınadı. Su’wretlew ushın waqıya qay jerde bolıp atırg`anın esapqa alıp, adamlar, terekler, haywanlar, quslar, da’r`yalar, ko’ller, tawlar, saylanıwı mu’mkin. Sonnan son’, mug`allim su’wret kompozitsiyası haqqında aytıp, onın’ bir neshe variantları haqqında aytıp o’tedi. Onı oqıtıwshı nabroska ta’rzinde qa’lem su’wrette u’yde tyarlap kelgen boladı. Su’wretlerdin’ u’sh variantında da birdey waqıya ha’m birdey su’wret elementleri bar boladı. Olardıń bir-birinen parıqları tek su’wret elementlerinin’ kompozitsiyalıq ta’replerde jaylasıwında. Kompozitsiya menen bir qatarda mug`allim su’wrettin’ qanday ren’ler menen boyalıwı haqqında da pikir ju’ritedi. Bunda su’wret ren’lerinde ba’ha’r iyisi an’qıp turıwı, jıllı ren’lerdi ko’birek isletiw haqqında arnawlı aytıladı. Su’wretti boyaw haqqında ga’p ketkende onın’ qag`ıydalarına rawiya qılıw lazımlıg`ıda balalarg`a uqtırıladı. Anıg`ırag`ı a’wele u’lken orınlar, ash ren’li orınlar, keyin tog`ıraq ha’m kishi orınlar basqıshpa-basqısh boyalıwı eskertiledi.

Balalardıń o’z betinshe jumısları barısında ja’rdemshi materil wazıypasın orınlawshı su’wretler ko’rsetiw taxtasında sabaqtın’ aqırına shekem qaldırıladı.

Balalar o'z betinshe jumisqa kiriskanlarining keyin mug'allim balalarga individual, kerek bolgan jag'dayda hammaga uliwma ja'rdem beredi. Individual ja'rdem ko'binese a'zzi o'zlestirish balalarga beriledi.

Sabaq eki saatqa mo'lsherlengen bolip onin' birinshi bo'liminde balalar su'wretlerdi qalemde, ekinshi bo'liminde boyawlar menen su'wretleydi.

ekinshi sabaqtin' aqirinda mug'allim oqiwshilardin' klassta orinlagan jumislarina juwmaq jasaladi. Bunda balalar islegen ha'r qiyli da'rejedegi su'wretlerden ulgiler ayirip alinip, olar klasstin' barliq balalarinin' qatnasiwinda analizlenedi.

U'ye tapsirma etip, ha'r eki sabaqtin' aqirinda orinlangan jumislardi u'yde dawam etiw tapsiriladi.

Baslawish klasslarda dekorativ kompozitsiya sabaqlari nag'is islew, ertek ha'm gu'rrin' tiykarinda illyustratsiyalar islew usagan jumislar na'zerde tutiladi. Bunday jumislarda nag'is islew sabaqlari ulken a'hmiyetke iye. Ayriqsha jol ta'rizli, kvadrat, to'rt mu'yesh, shen'ber foomasindagi nag'is ulgilerinen ko'shirip u'yreniwge xaliq a'meliy o'ner ulgilerin o'zlestiriwge ayriqsha itibar beriledi. (4-22).

Bunda ko'birek nag'is kompozitsiyasi, ren', elementlerdi tuwri su'wretlew, olardin' do'retiwshilik xarakterde boluwina, nag'is fonu menen onin' elementlerinin' ren'leri arasında o'z-ara baylanis stilizatsiya ma'sleleri mug'allimnin' diqqat orayinda boluwu lazim. 5-23. Sonday-aq, nag'is gu'linin' atlarida oqiwshilarga ko'rgizbeli tu'rde tu'sindirip bariwdi talap etedi. 6-24 Da'slepki sabaqlarda balalar jol ta'rizli nag'is ulgilerinen ko'shirse, keyingisinde nag'is sxemalari ha'm elementleri tiykarinda, son'g'isinda toliq do'retiwshilik nag'islar sizadi. To'mende kvadrat formasindagi nag'is sxemasi ha'm elementleri ko'rsetilgen. 7-25.

Sabaqtin' temasi: «Anar ko'rinisinen jol ta'rizli nag'is saliw».

Sabaqtin' wazıypalari: Oqiwshilardin' jol ta'rizli nag'islar haqqindagi tu'siniklerin ja'nede ken'eyttiriw. Miywelerden nag'is du'ziw mu'mkin ekenligi

haqqında tu'sinik payda etiw. Qa'lem ha'm may qa'lem menen su'wret salıw ta'jiriybelerin rawajlandırıw.

Sabaq quralları: Miywe ha'm palızlar ko'rinisinen islengen nag'ıslar. Anar ha'm onın' stilizatsiyalang'an su'wretleri.

Sabaqtın' mazmunı: Jan'a temanı bayanlawda ju'zim, anar, ayg'a bag'ar, su'wretlerinen du'zilgen nag'ıslar, anardın' stiliztsiyalang'an su'wretleri ko'rsetiledi ha'm tu'sindiriledi. 8-26. Son' anar formasında islengen jol ta'rizli nag'ıstın' kompozitsiya variantları ko'rgizbeli qural ja'rdeminde tu'sindiriledi. 9-27.

Oqıwshılar bul nag'ıstın' birewinin' su'wretin saladı ha'm ren'in o'zleri o'z betinshe belgiledi.

Mug'allim oqıwshılardıń su'wretley alıw ta'jiriybelerin ha'm tayarlıg'ın esapqa alıp, anar ko'rinisinen islengen u'sh nag'ıstan birewin salıw jolı oqıwshılarg'a su'wrette ko'rsetilgenindey iske asırılardı. 10-28.

U'yg'e tapsırmag'a anar ko'rinisinen basqasha kompozitsiyada nag'ıs islew beriledi.

Sabaqtın' teması: «Tu'yeler ka'rwanı» temasında mu'sin jasaw.

Sabaqtın' wazıypaları: Oqıwshılardıń ılaydan mu'sin jasaw ta'jiriybesin asırıw. Ko'rkemlik pikirin ken'eytiw. Forma, o'lshew, maslıq arqalı estetika ta'rbiyalaw. Ja'ma'a't ta'rbiyasın a'melge asırıw. Balalardı ko'rkem pikirlewge u'yretiw, olardıń do'retiwshilik qa'biletin rawajlandırıw.

Sabaqtın' qurallanıwı: Mu'sinshilik sabaqları ushın kerek bolatug'ın oqıw qurallar, ko'rkem nag'ıslar, sabaq temasına baylanıslı bolg'an iskusstvo shıg'armalarının' reproduksiyaları. Oyınshaq tu'yeler, u'lken ko'lemdegi tu'ye cu'wreti.

Sabaqtın' mazmunı: Sabaqta en' aldı menen oqıtıwshı sho'l zonalarının' ta'biyatı ha'm ıqlımı, haywanatı ha'm qusları haqqında toqtap o'tedi. Oqıwshılarg'a bunday sho'lde o'siwshi o'simliklerden – seksewil, jantaq, sho'l ja'niwarlarınan tu'ye, eshkiemer, jılan sıyaqlılar haqqında so'ylep beredi ha'm olardıń su'wretlerin ko'rsetedi. Tu'yelerdin' o'miri haqqında o'z aldına toqtap

o'tedi. Tu'yeni sho'ldin' kemesi depte ataydı. Tu'yeler ju'da' shıdamlı haywan bolıp, bir ayg`a shekem suw ishpesten ha'm awqatlanbastan ju're aladı. Bunday waqıtlarda olar o'z o'rkeshlerindeki maylarınan paydalanadı. Tu'yeler haqqında so'z etkende, mug'allim balalar itibarin olardin' du'zilisi, ko'rinisi, o'lshemlerine qaratadı. Bunun' ushin ol u'lken o'lshemdegi adam, eshek, tu'ye su'wretin, usı temadag`ı su'wretlerdin' reproduksiyaların yamasa diapozitivlerin ko'rsetedi. A'ne sol tu'rdegi tu'sindiriwlerden son' mug'allim tu'yeler ko'rinisin ılaydan salıwdı a'meliy tu'rde orınlap ko'rsetedi. 11-34-su'wret.

Tu'ye ko'rinisi o'z aldına ılay bo'leklerinen islenedi. Bunun' ushin tu'ye denesi, arqa ha'm aldı ayaqları bas bo'limleri ushin ılay bo'lekleri tayarlap alınadı. Olarg`a kerekli ko'rinisler berilgennen son', o'z orınlarına jabıstırıp shıg`ıladı. A'dette tu'yelerdin' o'rkeshleri birew yamasa ekew bolıwı mu'mkin. Oqıwshılar o'zlerinin' qa'lewi boyınsha olardı birew yaki ekew qılıp isleydi. Tu'yenin' sırtında mayda detallar stekler yamasa barmaqlar menen tegislenip shıg`ıladı.

Balalar «Tu'yeler ka'rwanı» kompozitsiyasını islewi ushin klassta o'z aldına 3-4 do'retiwshi topar du'ziledi ha'm olarg`a topar baslıg`ı saylanadı. Bul baslıqlar topar isleri ushin juwap beredi.

Topar ag`zaları ortasında wazıypalar bo'listiriledi. Ha'r bir kompozitsiya ushin bir ka'rwanbası, tıtr yamasa at, iyt, 5-10 g`a shekem ju'kler artılğan tu'yeler, tu'ye u'stinde otırıp ketetug`ın 2-3 adam mu'sinlerin jasaw kerek. Olardin' mu'sinlerin jasaw topar ag`zaları ortasında bo'lisip alınadı. Ha'r bir balag`a bir mu'sin jasaw usınıs etiledi. Ha'r bir oqıwshı o'zinin' wazıypasını orınlap bolg`annan son', ha'r bir topar ag`zası kompozitsiya u'stinde isleydi. Kompozitsiya ushin shama menen 30-40 sm u'lkenliktegi faner kerek bolıda. Fanerdin' u'stine ha'r bir figura to'mendegi ta'rtipte jaylastırıp shıg`ıladı. Ka'rwannın' en' aldında iyt, son' eshek mingen ka'rwanbası, ha'm tu'yeler jaylastırıladı. Tu'yelerdin' ayrımlarında adamlar otırıp alg`an bolıwı mu'mkin. Ka'rwanbası kompozitsiyada eshekke jeteklep baratırğan bolıwıda mu'mkin.

Bul tema eki sabaqqa mo'lsherlengen bolıp, birinshi sabaqtın' ko'birek bo'legi mug`ıllamnın' ka'rwan haqqındag`ı sa'wbeti, sonday-aq, iyt, eshek, tu'ye,

adamlardın' ko'risi, o'lishemi, du'zilisi haqqında boladı. Usı qatarda tapsırma mazmunı, topar ag`zaların' o'z wazıypaların belgilep alıwları haqqında boladı. ekinshi sabaq tolıg`ı menen oqıwshılardıń o'z betinshe islewlerine bag`ıshlanadı. Jumıstı juwmaqlıw ekinshi sabaq aqırında a'melge asırıladı. Bunda do'retiwshi toparlar ta'repinen tayarlang`an isler analizlenip, jaqsı ko'rsetkishke iye balalar xoshametlenedi. U'ygе «Tu'ye ha'm bota» atamasındag`ı mu'sin islew tapsırma qılıp beriledi⁹.

II.4. Su'wret sabag`ında 3 – klass oquushılarına «Ashko'z bay» ertegi boyınsha tematikalıq kompozitsiya orınlaw usılların u'yretiw jolları

Biz pitkeriw qa'niygelik jumısımızdın' taqırıbın muwapıq 4-klass oqıwshılarına ren'li kompozitsiya salıw usılların u'retiw maqsetinde «Ashko'z bay» ertegin tan'ladıq.

Ertektin' mazmunı: – bar ekende joq eken, ash ekende toq eken, burıng`ı o'tken zamanda bir g`arrı menen kempir jasag`an eken,

Ku'nlerdin' bir ku'ni g`arrı qumlıqqa otın teriwge barsa, bir jin'g`ıldın' tu'binde bir u'yrek ushalmay jatırğ`an eken. G`arrı u'yrekti abaylap u'yine alıp kelipti ha'm onı emley baslaptı. U'yrektin' bir ay degende pa'rleri o'sip ushalatug`ın bolıptı. G`arrı quwanıp, onı diywaldın' u'stine qonaqlatıptı. U'yrek uship ketipti. Bunı ko'rgen kempir g`arrısına urısıptı.

- Qa'ne kılğ`an paydan', u'yrek uship kettig`oy. Onı soyıp jer edik, ya satar edik, -deпти.

- G`arrı : «Sawabı tiyer», - dep qoyıptı.

Ku'nlerdin' birinde sol u'yrek uship kelip, g`arrının' u'ynin' diywalına qonıptı.

⁹ Hasanov R. Maktabda tasviy san`atni o`qitish metodikasi. T., «Fan» 134-bet

Kempir: - Hey g`arrı! Qara, u`yegin` keldi, - deydi. G`arrı u`yrekti ko`rip, belbewin jayıp da`n sewipti. Biraq u`yrek da`nge qaramaptı, belbewge tumsıg`ındag`ı bir qısım altındı taslaptıda ushıp ketipti.

Quwanishtan ju`regi jarılg`an g`arrı da`rha`l altınların jaqın jerdegi sa`wdegerlerge ko`p pulg`a satıptı. Kempir ha`m g`arrı bay-da`wletli jasay bersin. endigi ga`pti basqa jaqtan esitip turın`.

G`arrının` bay qon`sısı bar eken, bay jewge nanı, kiyiwge kiyimi bolmag`an jarlı otınshının` bayıp ketkenin ko`rip:

- Qalay bunshama tez bayıdın`ız? – dep soraptı.

Aq ko`kirek g`arrı bolg`an waqıyanı a`wel bastan na`rsesin qaldırmastan aytıp beripti:

- U`yrekti emlegenimnin` esesine ol mag`an altın taslap ketti, baylıg`ım a`ne sonnan - deпти.

Qızg`anış otında jang`an bay qumlıqqa karay jol tartıptı. Ol izley-izley bir u`yrekti tawıptı da ayag`ın urıp sındırıp, pa`rlerin birimlep julıp alıptı. Son` onu u`yine alıp kelip emley baslaydı. Bir neshshe ku`nlerden son` ja`niwardın`, taza pa`rleri o`sip shıg`ıptı. Ku`nlerden ku`nler o`tkennen son`, bir ku`ni u`yrek ushıp kelip baydın` jayının` basına kelip qonaqlaptı. Baydın` qatını u`lken ko`rpesheni sıpag`a shıg`arıp da`n sewipti. U`yrek jaydın` basında turg`anınsha bir dana g`arbızdın` tuqımın taslaptı. Ashıwlang`an bay qarasa, u`yrek ha`l aspanda ushıp baratırğ`an eken. O`ay, o`tken iske salawat,- dep g`arbızdın` tuqımın jerge egipti. Tuqım bir ku`nde o`sip shıg`ıp, ekinshi ku`ni zu`ra`a`t bere baslaptı. G`arbız ku`n sayın emes, saat sayın o`se beripti, Hayran bolg`an bay sabır! ta`a`qa`t qıla almay, g`arbızdın` pa`legin balta menen shawıp taslap, g`arbazdı u`yine domalatıp alıp kelipti, «Ko`p altın shıqsa kerek, qon`sılar ko`rip qalmasın,» dep esigin ishten qulıplap alıptı. Son` kempiri ekewi g`arbızdı jarıptı. Onın` ishinen altın emes, u`lken aydarha shıg`ıp, bay menen kempirin jutıp jiberipti. Solay etip, ashko`z baydın` mal mu`lkide bayag`ı g`arrı menen kempirge qalıptı¹⁰.

¹⁰ Ashko`z bay. O`zbek xalıq ertegi T., 2001

«Ashko'z bay» ertegi boyınsha kompozitsiya islew usılların u'yretiw

SABAG`I ISLENBESI.

Sabaqtın' teması: «Ashko'z bay» ertegi tiykarında ren'li kompozitsiyalı su'wret salıw.

Sabaqtın' maqseti:

- oqıwshılarg`a obal-sawap haqqında bilim ha'm tu'sinikler beriw;
- olarda «jaqsılıq etiw sawap» pazıyletin ta'rbiyalaw;
- balalarda insanıy ta'sa'wirlerdi kompozitsiyalı su'wretlew uqıp, ko'nlikpelerin rawajlandırıw.

Sabaqtın' wazıypaları: Oqıwshılardıń ren'li kompozitsiyalı su'wret salıw ta'jiriybesin asırıw. Ren'lerden durıs payladalanıwdı u'yretiw. Ko'rkemlik pikirin ken'eytiw. ertek waqıyaların ko'z aldına keltiriwde dıqqattın ha'm olardıń do'retiwshilik qa'biletin rawajlandırıw.

Sabaqtın' qurallanıwı: Sabaq teması ushın kerek bolatug`ın ko'rgizbeli qurallar, mug`allimnin' o'zi tayarlap kelgen ertek qaharmanları su'wretlengen plakatlar, sabaq temasına baylanıslı bolg`an iskusstvo shıg`armalarının' reproduktsiyaları.

Sabaqtın' mazmunı: Mug`allim sabaqtı ertektin' mazmunın balalarg`a aytıp beriwden baslaydı. Son' basqada mısallar menen balalarg`a obal-sawaptın' joqarı insanıy pazıylet ekenligi haqqında ken' tu'sinikler beredi. Son' miynet tu'bi ra'ha't «miynetsiz tapqan du'n`ya payansız» mazmunındag`ı o'zi tayarlag`an gu'rrin'i menen balalardıń ertek mazmunı haqqındag`ı tu'siniklerin bayıladı. Mug`allim taqırıp mazmunına soraw-juwaplar o'tkerip, balalardıń obal-sawap, miynet tu'bi ra'ha't, miynetsiz du'n`ya payansız, ekenligi haqqındag`ı pikir-tu'siniklerin bekkemleydi. Balalar «Ashko'z bay» ertegi kompozitsiyasın islewi ushın klassta o'z aldına « 4 » do'retiwshi topar du'ziledi ha'm olarg`a topar baslıg`ı saylanadı. Bul baslıqlar topar isleri ushın juwap beredi.

Topar ag`zalarına:

1-topar «Otinshı g`ırrının' jaradar u'yrekti ushiratıp qalıwı»,

2-topar «otinshı g`arrının' bayg`a bolg`an waqıyanı aytıp beriwı»,

3-topar «baydın' u'yrekti uslap u'yinde pa'rlerin julıp xorlawı»,

4-topar «baydın' g`arbızdı u'yine alıp baratırğ`anı» – kompozitsiyasın salıw wazıypaları bo'listiriledi.

Ha'r bir balag`a berilgen tema boyınsha su'wret salıw usınıs etiledi. Ha'r bir oqıwshı o'zinin' wazıypasın orınlap bolg`annan son', ha'r bir topar ag`zası kompozitsiya u'stinde isleydi. Mug`allim balalardın' su'wret salıw barısın aralap ju'rip baqlap baradı. Ol balalarg`a o'z ma'sla'ha'tleri menen bir qatarda, kerekli orınlarda a'meliy ja'rdemde berip baradı. Toparlar tapsırmalardı orınlap bolg`annan son' kompozitsiyalar skotch ja'rdeminde taxtag`a basqıshpa-basqısh qıstırıladi.

Son' do'retiwshi toparlar ta'repinen tayarlang`an isler analizlenip, jaqsı ko'rsetkishke iye balalar xoshametlenedi. U'yge «O'zleri jaqsı ko'rgen ertek qaharmanlarının'» ren'li su'wretin salıw tapsırma qılıp beriledi.

Juwmaq

Pitkeriw qa'niygelik jumısımız II-bap, 7 paragraf, juwmaqlaw ha'm paydalanılǵan a'debiyatlar diziminen ibarat. Kirisiw bo'liminde xalıq bilimlendiriw sistemasının' tiykarg'ı buwınlarının' birinen esaplanatug'ın ulıwma orta bilimlendiriw mektepleri oqıwshıların ha'r ta'repleme fizikalık jaqtan salamat ha'm sap deneli etip rawajlandırıw menen birge olardı mektepte tabıslı oqıwg'a, keleshek o'mir jolına isenimli qa'demler basa alatug'ın etip ta'rbiyalaw a'hmiyetli wazıypalardan biri ekenligi atap ko'rsetildi.

Tan'lag'an mashqalamızdın' aktuallıǵı adamnın' go'zzallıqtı su'yiwi, shayırlar tili menen aytqanda, «go'zzallıq shaydası» bolıwı ham onda bahalaw uqıplılıǵın, talg'amın, go'zzallıq nızamı boyınsha do'retiwshilik miynet ete alıw qa'biletin qa'liplestiretug'ın, balanı ha'r ta'repleme ta'rbiyalı rawajlanıwg'a, ta'biyat penen sırlasıp, iskusstvo do'retpelerin qabıllap, miynetke ham ko'rkem do'retiwshilikke qatnasıw arqalı bahıtqa eristiriwshi, go'zzallıq nızamı boyınsha jasawg'a ta'rbiyalaytug'ın birden bir ta'rbiya estetikalıq ta'rbiya tsikline kiretug'ın - su'wretlew o'neri ekenligi menen baylanıslı.

Mashqalanın' izertleniw da'rejesi. O'z o'zgesheligine, ha'm o'z aldına ta'rbiyanın' ayrıqsha tu'ri bola otırıp estetikalıq ta'rbiya ta'rbiyanın' a'dep-ikramlıq, miynet ha'm ruwxıy ta'repleri menen baylanıslı rawajlanıp ha'm izertlenip keldi. Sebebi ta'rbiyanın' atı atalg'an ta'replerinin' ba'rinde go'zzalıqqa umtılıw, ko'riksizlik ha'm pa'skeshlikten qutılıw ma'seleleri sol ta'rbiyanın' bas maqsetlerinin' biri.

XX-a'sirdin' ekinshi yarımınan baslap, mekteplerde a'debiyat, qosıq, su'wret, miynet, dene ta'rbiyası sabaqlarında estetikalıq ta'rbiyanı iske asırıw jolları ma'selesinde bir qansha ilimiy jumıslar alıp barıldı.

Atap aytqanda L. P. Kopeykinanın' «A'debiyat boyınsha sabaqta ha'm klasstan tis jumıslarda estetikalıq ta'rbiya alıp barıw», 1967.T. g. «Goncharenkonın' A'debiy do'retiwshilik do'gereklerinde oqıwshılardı estetikalıq ta'rbiyalaw» 1963. P. K. Suzdalovtın' «Jivopisti tu'siniwdin' tiykarları» 1964. A.

K. Chekalov «A'meliy qol o'nerin balalarg'a u'yretiw tiykarları» N. V. Odnorovtın' «Su'wretlew o'nerin balalarg'a u'yretiw» 1983. t.b. ilimiy jumislari jariq ko'rdi. Bunday oqıwlıqlar ha'm ilimiy jumislar dizimin dawamlay beriw mu'mkin. Mektep oqıw sabaqlarında, klasstan tıs jumislarda ta'rbiyanın' bul tu'rin alıp barıwg'a bag'ıshlang'an ilimiy kitaplar, maqalalar, ha'tte kandidatlıq ha'm doktorlıq dissertatsiyalar jaqlanıp shıg'ıldı.

Jumısımızdın' izertlew ob'ekti etip ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde pedagogikalıq birge islesiw protsessinde alıp barılatug'ın estetikalıq ta'rbiya jumislari alındı.

Estetikalıq tsikldag'ı a'debiyat, qosıq, su'wret miynet sabaqlarında, ta'biyiy pa'nlerdi oqıtıw barısında ha'm klasstan tıs jumislarda estetikalıq ta'rbiya alıp barıw usılları ha'm jetilistiriw jolları jumısımızdın' izertlew predmeti boldı.

Izertlew maqseti – estetikalıq ta'rbiyanın' ha'r ta'repleme jetik ka'mil insan ta'rbiyasının' a'hmiyetli quram bo'legi ekenin ko'rsetiw. «Estetikalıq ta'rbiya keleshek etikası» bola alatug'ının faktler menen da'lillew.

Qarakalpaq milliy mekteplerinin' baslawısh klasslarında xalıq awız eki do'retelerinen paydalanıw arqalı komozitsiya orınlaw usılların ilimiy-a'meliy bag'darda u'yreniw birinshi ret orınlanıw atırg'anı jumısımızdın' ilimiy jan'alıg'ı bolsa ,onın' a'meliy a'hmiyeti bolajaq jas oqıtıwshı qa'nigelerge, sonday-aq basqa da ta'rbiya isi menen shug'ıllanıwshılarg'a estetikalıq ta'rbiya tu'ri su'wretlew o'nerinin' za'ru'rli ta'rbiya ekenin tu'sindiriw; qa'legen pa'n oqıtıwshısının' ka'siplik ustaxanasında o'z sabag'ının' u'sh maqseti de tolıq orınlansa g'ana, ol o'z ka'sibinin' pıdayısı, sheber ustası bola alatug'ını da'lillenedi; jumıstag'ı su'wretlew o'neri boyınsha sabaq oqıtıw ha'm klasstan tıs jumislardag'ı materiallar jas qa'nigelerdin' pedagogikalıq sheberliginin' bayıwına u'les qosadı; jumıstın' teoriyalıq ha'm a'meliy materialları barlıq ta'lim-ta'rbiya isi menen shug'ıllanıwshılar, a'sirese, su'wretlew o'neri menen qızıg'ıwshı talaban jaslar ta'repinen paydalanılıwı mu'mkin ekenligi menen baylanıslı.

Jumısımızdın birinshi babının' 1-shi paragrafında su'wretlew o'nerinin' a'yemgi dauirden baslap bu'gingi ku'nge shekemgi tariyxına sholıw islenip, bul

ko'rkem o'ner tu'ri ko'rnekli wa'killeri Da Vinchi, Mikalenjelo, R. Sants, Dakkacho h.t.b. islegen miynetleri atap o'tildi. Usı bapın' ekinshi bo'liminde su'wretlew o'nerinde kompozitsiyanın' tutqan ornı da'lilli ko'rsetilip, mısallar keltirildi. Ha'zirgi zaman mektebi estetikalıq ta'rbiyasın su'wretlew o'neri pa'nisiz ta'sa'wir etip bolmaydı. Orıstın' ullı jazıwshı pedagogı L.N. Tolstoy su'wret salıw sabag`ın asıra maqtag`an halda, bul sabaq «So'ylewshi qol menen» adamnın' obrazlı oylawın rawajlandıratug`ını sebepli su'wret sabag`ı mektepte tiykarg`ı sabaq bolıwı kerek, -dep esaplag`an. Su'wret sabag`ı pa'ni da'stu'ri; natyurmort, tematikalıq komozitsiya orınlaw, tematikalıq dekarativ su'wret salıw, naturadan su'wret salıw ha'm su'wretlew o'neri haqqında bilimler beriw da'stu'rin o'z ishine qamtıydı.

Kompozitsiyanın' natryumort, inter`er, peyzaj, portret, turmıs, da'skekli ha'm kitap grafikası, plakat, monumental` bezew tu'rleri su'wretlew o'nerinde ken' qollanıladı.

Kompozitsiya insan do'retiwshiliginin' barlıq tu'rlerinde ken' qollanıladı. Sebebi ol poeziyada ha'm ko'rkem-o'nerdin' barlıq tu'rlerine ta'n. Kompozitsiya su'wretlew o'neri shıg`arması, arxitekturalıq estelikler kompleksi, dizayn saniyatına tiyisli buyımlar-zatlar islewde de ken' paydalanıladı. Anıg`ıraq aytsaq, dizayn tarawında do'retiwshilik miynet etiwshiler ushın kompozitsiya hawa menen suwday za'ru'r. Do'retiwshi miynetin' na'tiyjeliligi onın' kompozitsiyası qalay qurılıwına baylanıslı. Sonın' ushın o'z shıg`armalarında aqılğ`a muwapıq shıraylı kompozitsiya du'zip jaqsı natiyjelerge erisken xudojnikti meyli su'wretshi, meyli arxitektor bolsın, onı kompozitor dep atag`an.

Qa'legen su'wretlew o'neri kompozitsiyasız iske aspıyug`ınınday kompozitsiyanıda ren'lerden paydalanbay orınlaw mu'mkin emesligi sebepli usı bapın' u'shinshi bo'liminde ren'lerdin' kompozitsiya qurıwda, sonday-aq olardıń insan o'mirindegi tutqan ornı haqqında mag`lıwmatlar berildi.

ekinshi bap baslawısh klass oqıwshılarının' psixologo - pedagogikalıq ha'm jas o'zgeshelikleri, olardı qorshag`an ortalıqtı qabıl etiwge u'yretiwdin'

spetsifikasi, ha'm baslawish klass oqiwshilarına ren'li su'wret kompozitsiyasın u'yretiw usılları ma'selelerine bag`ishlandı.

Baptın' aqırğ`ı, to`rtinshi paragrafında xalıq awız eki do`retpelerinen paydalanıw arqalı baslawish klass oqiwshilarına tematikalıq kompozitsiya du`ziw usılların u'yretiw maqsetinde «Ashko`z bay» ertegi tan`lanıp, usı ertek boyınsha u`shinshi klass oqiwshilarına kompozitsiya orınlaw usılları ko`rsetilgen sabaq islenbesi islep shıg`ıldı.

A'debiyatlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.:, 1992.
2. I.A.Karimov. Istiqlol va ma'naviyat. -T.:, 1994.
3. I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqolol, iqtisod, siyosat, mafkura. -T.:, 1996. 1
4. I.A.Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.:, 1998.
5. I.A.Karimov. Yuksak manaviyat engilmas kuch T. 2009.
6. Abduraxmanov G`. M. Kompozitsiya asoslari T., 2003
7. Amanbaev M. Qallıqlıshev Sh. Miynet sabaqlarında talabalardı xalıq o'nermentshiligi menen tanıstırıo` jolları . //Mug`allim ha'm yzliksiz bilimlendirio`. 2009 №5-6.
8. Əjiniyaz. Tan'lang`an shıg`armaları. 1988. 87-bet
9. Aristotel`. Poetika. -T.:, 1980.
10. Atoulloh Husayny. Badoyi` us-sanoyi`. -T.:, "G'.G'ulom", 1981.
11. Ashko'z bay. O'zbek xalıq ertegi T., 2001
12. Baxtin M. Estetika slovennskogo tvorchestva. -T.:, «Iskusstvo», 1979.
13. Bezmezdin L. V mire dizayna. -T.:, 1990.
14. Borev Yu. Estetika. -M.:, Politizdat, 1988.
15. Boymetov B. Qalamtasvir. T., «Musıqa» 2006.
16. Bulatov S. S. Rangshunoslik. T., « O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyat» nashriyoti 2009
17. Vıgotskiy L. Psixologiya iskusstva. -M.:, «Iskusstvo», 1965.
18. Gadamer G. Aktualnost prekrasnogo. -M.:, «Iskusstvo», 1991.
19. Gazali Abu Ha'mid. Voskreshenie nauk o vere. -M.:, «Nauka», 1980.
20. Gulıga A. Printsipi estetiki. -M.:, 1987.
21. Jan'abaeva G. Estetika ma'seleleri N.; 1993
22. Zemper G. Prakticheskaya estetika. V 4-tomax. -M.:, «Iskusstvo», 1970.
23. egamov A. Kompizitsiya asoslari 5-9 sinflar T., «San`at» 2005
24. Ibn Sino. Salomon va Isbol. -T.:. "G'.G'ulom", 1980.

25. Qaraqalpaqstan ASSR tariyxının' ocherkleri, T1964, 1-t.,
26. Kosnazarov K. Pazilov. A. Tilegenov A. Pedagogika N. «Bilim» 2009
27. Qırıq qız. N. «Qaraqalpaqstan» 1976.
28. Losev A. Estetika vozrajdeniya. -M.:, «Misl'», 1964.
29. Morris U. Iskustvo i jizn`. -M.:, «Iskustvo», 1973.
30. Musilmankulov «Jan'ıl mirza» Qirg'ızıstan.; I.A. fondı. inv №3678
31. Nazilov D.A h.t.b Kompozitsiya asoslari T «Yangi asr avlodi» 2009
32. Nitsche F. Iskustvo i xudojnik. // Nitsche F. Sochineniya v 2-x tomax. T. 1, -M.:, 1990.
33. Ovsyannikov M. Istoriya esteticheskoy misli. -M.:, 1984.
34. Pedagogika. M. «Vlados» 1991. 1-kn
35. Pulatov X . h.t.b. Arxitekturaviy kompozitsiya asoslari. T., «Talqin» 2005
36. Samosoznanie evropeyskoy kul'turi XX veka. -M.:, Poltizdat, 1991.
37. Sulaymonov A. Jabbarov B. Tasviriy san`atda oqim va yunalishlar T., 2008
38. Solov`yov V. Krasota v prirode. // Solov`yov V. Sochineniya v 2-tomax. T. 2. -M.:, «Misl'», 1990.
39. Umarov. E.Eстетика asoslari. -T.:, 2003.
40. Ushinskiy K.D. Izbrannie pedagogicheskie sochineniya. Uchpedgiz. t 1. 1953
41. Freyd Z. Budushee odnoy illyuzii. //Sumerki bogov. -M.:, Politezdat, 1990.
42. Hasanov R. Maktabda tasviy san`atni o`qitish metodikasi. T., «Fan»
43. Shelling Y. Filosofiya iskusstva. -M.:, «Misl'», 1966.
44. Shestakov V. Esteticheskie kategorii. -M.:, «Iskustvo», 1983.
45. [www. ZiyoNet. uz](http://www.ZiyoNet.uz). Pedagoika
46. www.Google.ru «Estetika»